WITTGENSTEIN MARXISTA HASZNÁLATÁHOZ*

FERRUCCIO ROSSI-LANDI

Egy filozófusnak ne *jelentését* keresd, keresd *használatát:* Egy filozófus jelentése nem más, mint használata a kultúrában.

1. A *VIZSGÁLÓDÁSOK* EPIFÁNIÁJA

1953. május 1-én — sok száz más oxfordihoz hasonlóan — különös örömmel ébredtem, kapkodva elfogyasztottam *breakfast*emet, és a Broad Streetre siettem, a Basil Blackwell-hez, hogy a nyitásnál időben ott legyek. Ahogyan bejelentették, Ludwig Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások* című művének első példányai ott csillogtak a kirakatokban. Sötétkék vászonba voltak kötve, amint ez tartalmuk szigorúságának kijárt: ám mintegy reményeinket élesztendő, tisztaszínű zöld borítókban mutatkoztak be, és a borítókon elöl semmi más nem volt látható, csak az angol fordítás címe: *Philosophical Investigations.*

Ugyanennek a május 1-ének délutánján mindnyájan a fordító, miss G. E. M. Anscombe — Peter Geach felesége, és a mester egyik legkedvesebb tanítványa — első előadására mentünk. Az összejövetel helye egy nagy toldalékpavilon volt a Sommerville College udvarának végében. Hogy odajussunk, kacskaringós utat kellett követnünk, és nagy hatást tett rám, amint láttam, hogyan teszik meg, szinte futólépésben, minden korú és rangú tudósok és kiváncsiak százai meg százai ezt az utat, a sarkokon sietve befordulva és olykor egymásnak ütközve, rettegve attól, hogy talán már nem jutnak ülőhelyhez, vagy ami még rosszabb, elmulasztják az első szavakat. „Ezt aztán méltán lehet az igazság kergetésének nevezni!", viccelt mellettem Peter Herbst a tolongásban.

Miss Ancombe nagyon elégedetlen volt, olyannyira, hogy a *Mind*ban nyomban megjelentetett egy első helyesbítő listát azokról a fordítási hibákról, amelyek annyira súlyosak, hogy úgyszólván „lehetetlenné teszik az olvasó számára a megértést".[1] Wittgenstein persze 1951-ben meghalt, miss Anscombe azonban vagy hét tanácsadó segítségére támaszkodhatott (akiket a könyv elején meg is nevez), közöttük olyanokéra is, akik nem egyszerűen a német szóhasználatot általában, hanem speciálisan az osztrákot is meg tudták ítélni. Azon a délutánon mindenekelőtt két témáról beszélt: a fordítási hibákról, amelyeket fokozatosan, ki tudja milyen kollegiális átdolgozások útján kellett volna szakértők csoportjainak korrigálniok, valamint (és itt egy részben elfogadható magyarázata rejlik a nehézségeknek, amelyekbe ütközött), a könyv minden egyes megjegyzésének rendkívül mozaikszerű, egyedi, sohasem általánosítható jelle-

* A tanulmány először a *Nuovi Argomenti* új folyamának 1. számában (1966 január—március, 187—230. o.) jelent meg, a jegyzetek nélkül. Jelen szöveg a Burkhart Kroeber által készített német fordítást követi („Für einen an Marx orientierten Gebrauch Wittgensteins", a szerző *Sprache als Arbeit und als Markt* c. kötetében, München: Carl Hanser Verlag, 1974).

[1] G. E. M. Anscombe, „Note on the English Version of Wittgenstein's *Philosophische Untersuchungen*", *Mind* LXII, No. 248 (1953. október), 521. sk. o. (A fordítás egy javított kiadása, Garth Hallet atya, S. J., fontos analitikus tárgymutatójával, 1958-ban jelent meg, és ezt a kiadást 1967-ben újranyomták.)

géről, mely szerinte annak egyik döntő érdemét képezi. Szinte hallom még hangjának lejtését, ahogyan nagy nyomatékkal kijelentette: „Amit Wittgenstein valamely ponton mond, azt soha nem szabad összekapcsolnunk azzal, amit valamely más ponton mond", és szórakoztató ezt a túlzott ajánlást azzal az éppúgy túlzó állítással összehasonlítani, amelyet Hutten ugyanebben az évben a *Vizsgálódások*-ról a szigorú *British Journal for the Philosophy of Science*-ben publikált rövid recenziójában tett: „[Wittgenstein] minden folyamatos és összefüggő érvelést mellőz. Ehelyett valami olyasmivel van dolgunk, ami a *szabad asszociációhoz* áll közelebb, jóllehet, szemben e módszer tudományos használatával, megmarad azon a felszínes, intellektuális szinten, amely jelenlegi irodalmi alkalmazását jellemzi."[2]

Az olyan olvasó számára, akinek sem a német, sem az angol nem anyanyelve, a két szöveg összehasonlítása zavarbaejtő élmény volt és marad. Kétségeink támadnak, hogy vajon a megszentelt kijelentések valóban egyazon módon fejeztettek-e ki a két nyelvben, hogy tehát tényleg ugyanazon kijelentésekről van-e szó (a legtöbb esetben technikailag nagyon is lehetséges egyazon kijelentést két különböző módon kifejezni, tehát két különböző mondattal. Mivel azonban jelen esetben éppen azt nem tudjuk, hogy ugyanazon kijelentés kerül-e kifejezésre, a mondatok különbsége mindig felkelti a gyanút, hogy nem ez a helyzet — és olykor bizonyosak is vagyunk ebben). Eltekintve attól, hogy ama tisztelet, csodálat és hála sűrű vegetációjába beburkolt filológiai hegy végül is irodalmi egeret szül, az embernek az a benyomása, hogy az angol nyelv — legalábbis az Anscombe-é (akinek végül is tudnia kellett volna, hogy milyen kérdéseket tegyen fel a vonatkozó problémákban fölöttébb járatos kollégáinak) — éppen nem alkalmas arra, hogy az eredeti erejét és eleganciáját visszaadja, és, mindenekelőtt, hogy annak intellektuális erejét nem éri el. Wittgenstein például *de facto* megkülönbözteti a nyelv *használatát* és *alkalmazását*, ha ezt a megkülönböztetést elméletileg nem is alapozza meg: A fogalom használata valami állandóbb, mint alkalmazása; a használatnak *szabályai*, az alkalmazásnak pedig *kritériumai* vannak. Az angolban mindkét fogalmat legtöbbször a *use*-zal adja vissza a fordítás, csak hébe-hóba merül fel, minden különösebb ok nélkül, az *application* is. Vagy egy másik helyen nem valami csekélyebb mint a szellem kerül ajándékképpen bevezetésre, amikor tudniillik a német „so schweben mir nicht neben dem sprachlichen Ausdruck noch ‚Bedeutungen' vor" [„úgy a nyelvi kifejezés mellett nem lebegnek még ‚jelentések' is előttem"] fordulatot a „there aren't ‚meanings' going through my mind in addition to the verbal expressions" képviseli (329.; itt és a továbbiakban a számok a *Vizsgálódások* első részének paragrafusaira utalnak). Még súlyosabban esnek a latba egyes strukturális hiányosságok, mint amikor pl. a világos „Befehlen und nach Befehlen handeln" [„parancsolni és parancsokat követni"] pregnáns voltát a „giving orders, and obeying them" önkényes deskriptív tagolása csökkenti (23.).

Azt kell feltételeznem, hogy Wittgensteinnak, aki nagy személyes igyekezettel és intenzitással tanított angol nyelven, szóban kétségkívül sikerült ugyan gondolkodását a maga egész sokrétűségében átadnia és minden egyes hallgatóját a tárgyalt problémák nehézségéről meggyőznie, hogy azonban ez a gondolkodás írott formában lényegesen kevésbé volt gazdag és magával ragadó,

[2] Ernst H. Hutten, a *The British Journal for the Philosophy of Science*-ban, IV, No. 15 (1953. november), 258—260. o., vö. 258. o.

és mindenesetre a német eredetiben lényegesen érthetőbb és izgalmasabb (talán egy olasz fordításban is, amennyiben az kiemelkedően jól sikerült). Továbbá azt is fel kell azonban tételeznem, hogy az angolok mindezzel keveset törődnek. Anscombe határozatlanságaitól és önvádjaitól eltekintve, figyeljünk fel a következő két különös tényre: A *Tractatus logico-philosophicus*t David Pears és B. F. McGuinness 1961-ben teljesen újrafordította, miután az angolszáz filozófia 39 éven keresztül ama fölöttébb hibás első fordításból táplálkozott, melyet az egyébként jelentős C. K. Ogden 1922-ben odavetett; és a *Vizsgálódások* és a *Megjegyzések a matematika alapjairól* után (mely utóbbiak 1937—1944-re nyúlnak vissza és 1956-ban jelentek meg) a fordítás vállalkozását mintha feladták volna: Wittgenstein egy harmadik kéziratát, az 1929—30-ra visszamenő *Filozófiai megjegyzések*-et Basil Blackwell pusztán a német eredetiben jelentette meg.

Ebben az összefüggésben tanulságosnak látom David Pole egyes megjegyzéseit. Pole, aki monográfiát írt a késői Wittgenstein filozófiájáról (melyben ugyan szinte kizárólag csak a *Vizsgálódások*-ról esik szó), mindenekelőtt J. N. Findlay ama véleményét ismerteti (és Findlay mindig komolyan veendő: hiszen Wittgensteinnál folytatott tanulmányai után nyelvanalitikus lett és ugyanakkor éles elméjű Hegel-interpretátor maradt), mely szerint Wittgenstein mindig is mélységesen német maradt és kifejezésmódjában hegeli utózöngék érezhetők, majd maga is hozzáteszi, hogy Wittgensteinban „az ‚erő és keresés érzése' van, egy olyan szellem érzése, amely nyersanyagokkal dolgozik, behatóan. . . Fenyeget minket, gondolkodása nyugtalanít"; ha ellenben a wittgensteini elképzelések ama fajta angol felvizezésére térünk át, amelyet egy John Wisdom munkái alapoztak meg (rövidesen idézni fogjuk egy tipikus megnyilatkozását), úgy „végre ismét otthonosan érezzük magunkat".[3]

A *Vizsgálódások*-nak még a német címét sem használták — még könyvborítókon vagy ehhez hasonló módon sem (korszakalkotó volt egy Frege-fordítás megjelenése, amelynél a fordító nevét jóval feltűnőbben szerepeltették, mint a szerzőét). És Wittgensteint németül idézni csaknem azt a benyomást keltette, mintha valaki szemrehányást akarna neki tenni, amiért ő, aki bírta az angol nyelvet és éveken át sikeresen tanított ezen a nyelven, megmakacsolta magát és anyanyelvén írt, terjedelmes német kéziratokat hagyva hátra, amelyeket most fáradságos munkával kellett érthető angolra fordítani. Nem írhatott volna mindjárt angolul, megkímélve bennünket a sok gyötrelemtől és félreértéstől? Nem ironizálok, hanem valóságos beállítottságokról tudósítok. Egyik akkori barátom azáltal adott kifejezést keservének és érvényesítette az angol kultúra jogait Wittgensteinra vonatkozóan, hogy a címet *Untercukünghen*-nek [Untersuchungen], vagy egyszerűen *Cukünghen*-nek ejtette; amivel mosolyt és egyetértő kacsintást aratott.

A *Vizsgálódások* megjelenésével azonban megtört egyfajta hallgatás, amely jó 32 esztendeje tartott, ti. azóta, hogy a *Logikai-filozófiai értekezés* (melyet ma általában G. E. Moore által javasolt semlegesen latin címmel *Tractatus logico-philosophicus*-ként emlegetnek) először megjelent. A kritikusok ténylegesen egyetértenek abban, hogy a két kivétel csekély jelentőségű: ti. Wittgenstein cikke 1929-ből, a „Some Remarks on Logical Form", mely a *Proceedings of the*

[3] David Pole, *The Later Philosophy of Wittgenstein*. London: 1958. Vö. 103—104. o. Ez a rövid monográfia (VI + 132 o.), amely szinte minden bibliográfiai és történeti utalásnak híján van, külön „Epilógus"-t is tartalmaz John Wisdom-ról.

Aristotelian Society-ban jelent meg, s amelyet azonban az évi kongresszuson, melyre készült, Wittgenstein *nem* olvasott fel — a matematikai végtelenről beszélt —, valamint egy német szószedet elemi iskolák számára, amely Bécsben jelent meg, 1926-ban (ahol is bizonyos érdekessége lehet annak a módszernek, melyet Wittgenstein a felépítésben követett). Ez a hallgatás annál is különösebbnek látszik, mivel évek óta forgalomban voltak ama híres gépiratos füzetek, melyek *Kék könyv* és *Barna könyv* címen voltak ismeretesek (és később, 1958-ban, Oxfordban — Blackwellnél — kerültek kiadásra); és Wittgenstein tanítványai és kollégái, akik Cambridge-ben előadásait hallgatták vagy beszélgettek vele, évek óta készítették feljegyzéseiket, amelyeket munkáikban — amennyiben publikálni akartak valamit — nem *hagyhattak* figyelmen kívül. Tudósok mint George E. Moore, Moritz Schlick, Friedrich Waismann, és sokan mások, akkoriban órákon és órákon át írták, amit Wittgenstein diktált. Moore már 1914-ben, Norvégiában szívesen tette ezt, és most akkori jegyzeteit az újabbakkal együtt megjelentették (Oxford 1961).[4] John Wisdom ellenben, akit egyesek Wittgenstein legközvetlenebb követőjének tartanak (egyebek mellett ő örökölte, Georg H. Wright átmeneti működése után, a Wittgenstein katedráját Cambridge-ben), azt állítja, hogy nem készített feljegyzéseket, vagy legalábbis fontosakat nem; és 1952-ben a *Mind*-ban néhány satnya visszaemlékezést tett közzé azokról az előadásokról, melyeket 1934—37-ben hallgatott. Hogy viszonya Wittgensteinhoz egyfelől és közönségéhez másfelől a beavatottnak viszonya, világosan kitűnik a következő szakadékmély magyarázatból:

> Ha azt követelnék tőlem, hogy egyetlen mondattal válaszoljak a kérdésre: Miben állt Wittgenstein legfontosabb hozzájárulása a filozófiához? úgy azt válaszolnám: Hogy feltette a kérdést: Lehetséges a királynő nélkül sakkozni?[5]

Gilbert Ryle viszont helyesebbnek látta, hogy 1940-ben megjelent fő művében, *A szellem fogalmá*-ban Wittgensteint nem említi meg. Egy nekrológban, melyet a BBC számára készített közvetlenül Wittgenstein halála után, azt mondotta, hogy a nehézségek egy kortárs megítélésében, aki úgy harminc éven át elhanyagolta gondolatainak terjesztését, őt arra kényszerítik, hogy megelégedjen „olyan impressziókkal és interpretációkkal, amelyek korántsem mindig első kézből valók".[6]

Ezek az abnormális tanár—tanítvány viszonyok az akkori brit filozófus-társadalom számos tagját, és közülük éppen a legelevenebb koponyákat, neurotikus helyzetbe hozták. Jobban annak befolyása alá kerültek, amit Wittgenstein szóban szakadatlanul beléjük súlykolt, mintsem hogy önállóan írni tudtak vol-

[4] Ludwig Wittgenstein *Írásai*-nak német kiadása (Frankfurt/M.: 1960) a *Tractatus*-t, a *Vizsgálódások*-at és kisebb, kéziratban hátrahagyott, írásokat (feljegyzéseket és leveleket) tartalmaz, valamint azokat a „feljegyzéseket, melyeket [Wittgenstein] G. E. Moore-nak 1914 áprilisában Norvégiában mondott tollba", 227—253. o. (angol szöveg és német fordítás).

[5] John Wisdom, „Ludwig Wittgenstein, 1934—1937", *Mind* LXI, No. 242 (1952. április), 258—260. o., vö. 259. o.

[6] Ryle nekrológjának olasz fordítása megjelent az *Analysis*-ben, XII, No. 1 (1951. október), 1—9. o., és a *Rivista di filosofia*-ban, XLIII, No. 2 (1952. április), 186—193. o., vö. itt 186. o. A misztikus-beavatott stílust, amellyel Wittgenstein tanítását Cambridge-ben és másutt fogadták, semmi sem reprezentálja jobban, mint az a *Memoir*, D. A. T. G. [Gasking] és A. C. J. [Jackson] aláírással, amely a *The Australasian Journal of Philosophy*-ban jelent meg, XXIX, No. 2 (1951. augusztus), 73—80. o.

na: Publikációikban, szigorúan véve, ama alternatíva előtt állottak, hogy vagy Wittgenstein gondolatait ismertessék, vagy sajátjukként adják elő azokat; és általában úgy oldották meg ezt az alternatívát, hogy bevezető megjegyzésben vallották meg, minő nagy, általános köszönettel tartoznak a mesternek. Ő viszont — ahogyan erről Norman Malcolm és G. H. von Wright tudósítanak életrajzi vázlataikban, melyek 1958-ban együtt jelentek meg — általában viszolyogva tekintett ezekre a munkákra, sőt, szakadatlanul úgy érezte, hogy félreértik és elárulják.[7] Nem csekély eredmény, egy egész filozófus-nemzedéket hallgatásra, vagy alárendelt voltának kifejezésére kényszeríteni.

Most azonban íme, itt volt a szöveg. Most végre pontosan abban a megfogalmazásban lehetett a szent mondatokat vizsgálat alá vetni és újrafogalmazások alapjául venni, amely megfogalmazásban a mester adta elő őket; mint ahogyan az általa gyakorolt hatás visszatekintő felbecsülése is kezdetét vehette.[8] Sokakban legalábbis ilyen remények és szándékok éltek. Legkevesebb két vonatkozásban csalódniok kellett: Először, mint már említettük, a német szöveget az interpretátorok szinte soha nem vették tekintetbe, a teljes kritikai munka az adott fordítás alapján haladt. Másodszor, mindazok, akiknek számára az új tanokat a mester élő hangja közvetítette, vagy azok, akik legalábbis a tan egyes részeivel az angol filozófiai akadémiákon ismerkedtek meg, a *Vizsgálódások*ból többet vagy mást olvastak ki, mint azok, akik első ízben közeledtek a műhöz. A tanítványoknak újra meg újra úgy tűnt, hogy a kívülről bíráló kritikusok éppen a lényeget nem veszik észre, míg az utóbbiak megint azt állították, hogy a tanítványok túlontúl sokat olvasnak bele a szövegbe, vagy legalábbis megváltoztatják a hangsúlyokat. Jómagam évek óta abban a meggyőződésben vagyok, hogy a tanítványoknál szektariánus vagy ezoterikus attitűdök és a sznobizmus és intellektuális szőrszálhasogatás különböző formái is szerepet játszottak ugyan (és éppen ezek a hibák voltak azok, amelyeket Wittgenstein a leginkább megvetett); ám ha meggondoljuk, hogy milyen különbséget jelent egy rövid, epigrammatikus és rosszul lefordított szöveg átolvasása, illetve azoknak az előadásoknak esetenként évekig tartó látogatása, amelyeket egy ennyire önálló és munkáját ennyire szenvedélyesen szerető ember tartott, akkor mégiscsak el kell ismernünk, hogy a tanítványoknak bizonyos előjogokat kellett élvezniök.

[7] Vö. a számos epizóddal, melyeket Norman Malcolm, *Ludwig Wittgenstein. A Memoir* (London: 1958) és G. H. von Wright, „Ludwig Wittgenstein. A Biographical Sketch", *The Philosophical Review* LXIV, No. 4 (No. 372, 1955. október) írnak le. Bármely rövidek is ezek az írások, eddigelé a legbővebb és szinte kizárólagos forrást képezik Wittgenstein életrajzát és intellektuális fejlődését illetően. Újra meg újra utalni fogok rájuk. Éppen azáltal, hogy a wittgensteini gondolkodás bemutatását (és különösen a *Vizsgálódások* bemutatását) a filozófus intellektuális és kulturális életének tanulmányozásával egyidejűleg végezzük el, lehetséges e gondolkodás mítoszát lerombolni és megtenni az első lépéseket annak érdekében, hogy valóságos történelmi dimenzióiba helyezzük vissza. Nem állítom, hogy ez az eljárás egyképpen alkalmazandó minden gondolkodó esetében; sokuknál bizonyára aligha célravezető, mivel intellektuális életük jóval kevésbé látszik fontosnak, mint nyomtatott műveik, és inkább csak az utóbbiak egyes aspektusainak megvilágítására szolgálhat. Ám Wittgenstein esetében a mondott eljárás nagyon is szükséges, tanításának demisztifikáló és egyszersmind misztifikáló jellege okán, és annak okán, hogy ez a tanítás 1920 és 1950 között az európai kultúra egyik legkülönösebb közegében talált befogadásra.

[8] A *Vizsgálódások* kéziratának második része (174—232. o., lazán összefüggő bekezdések 14, különböző terjedelmű, csoportjába foglaltan) 1947 és 1949 között keletkezett, az első rész (2—172. o., 693 számozott paragrafusból összeállítva) már 1945-re elkészült.

Jó példával szolgál ezekre a félreértésekre a *Vizsgálódások* egyik központi fogalma, a nyelv *(langage)** *használatának* fogalma. Aki ezzel a fogalommal a könyv megjelenése után találkozott először, benne mintegy csak arra a módozatra látott utalást, amelyben egy adott nyelv *(langue)* keretein belül ezt vagy azt a szót intézményesen alkalmazzuk; és mivel az intézményesen begyakorolt használat, amely állandó változásoknak alávetett és a különböző természetes nyelvek függvénye, nyilván nem szolgálhat egy logikai-filozófiai vizsgálat alapjául, nyomban azt hitte, hogy megtalálta a radikális kritikai szempontot, amely az egész, Wittgenstein és iskolája által türelemmel felállított kutatási építményt összedönti. Ez az elhamarkodott diadal, amely tipikus az olasz kultúrtérre, bőséges nyomokat hagyott maga után a különböző olasz filozófiai és parafilozófiai folyóiratokban.[9] Aki azonban magával Wittgensteinnal, vagy egyes mérvadó tanítványaival beszélgetett erről a kérdésről, és ismerte az ezekben a körökben a témáról már megjelent irodalmat, a nyelv *(langage)* használatának fogalmában valami olyat fedezett fel, ami csak részben fedte a valamely nyelvben *(langue)* intézményesült használat fogalmát: Ebből a fogalomból az is kihallatszott, amit a nyelvészek a nyelv *(langue)* szinkronikus szemléletmódjának neveznek — jóllehet a nyelv *(langage)* legradikálisabb síkjára átvetítve, azaz olyan technikákra, amelyek segítségével változó szükségleteink és körülményeink szerint kifejezzük magunkat és kommunikálunk. Viselkedéstudományi fogalomról volt itt szó, amely logikai-strukturális célokra irányul, nem pedig filozófiai fogalomról, amely történeti vagy szociológiailag leíró célokat szolgál. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy Wittgenstein vagy tanítványai valaha is kellőképpen elmélyítették volna ezt a fogalmat, és kész volnék arra, hogy aláírjak egy vádiratot ama kulturális izoláció ellen, amelyben az ötvenes évekig dolgoztak — és jórészt még ma is dolgoznak (a más diszciplínákkal szembeni izolációról beszélek, elsősorban a történelemfilozófiával és a nyelvészettel szembeni izolációról, csakúgy, mint a más filozófiai kultúrákkal, mindenekelőtt a némettel, szembeni izolációról). De a használat fogalmának még ebben az elmosódott és tisztázatlan használatában is ott tükröződött egy módszeres aggodalom — még ha túlzott és steril volt is: a félelem, hogy túlságosan merev elméleti struktúrát állítanak fel, amely a nyelv *(langage)* hallatlanul sokrétű tartományában korai általánosításokhoz vezethetne, és ezzel a további kutatásokat végül is nem előmozdítaná, hanem akadályozná.

2. AZ ELSŐ ÉS A MÁSODIK WITTGENSTEIN

Három-négy Platón létezik, öt-hat Hegel, sőt, hat-hét Schelling. Wittgensteinnál a helyzet, legalábbis ma, nem ilyen bonyolult: Csak az első Wittgenstein, a *Tractatus* szerzője, és a második, a *Vizsgálódások* és más posztumusz művek

* A német fordító megoldását követve azt a különbséget, melyet a szerző *linguaggio* és *lingua* között tesz és lentebb taglal, úgy adom vissza, hogy a magyar olvasó számára is ismert saussure-i *langage* és *langue* fogalmakat szerepeltetem minden olyan helyen, ahol a szövegösszefüggésből a „nyelv" egyértelmű jelentése nem világlik ki. *(A ford.)*

[9] A komolyabb és érdekesebb írások közül, amelyek azonban hasonlóképpen nem mentesek a likvidátori beállítottságtól, a következőket kell megneveznem: Nicola Abbagnano, „L'ultimo Wittgenstein": ez *Possibilità e libertà* c. könyvének XV. fejezete (Torino: 1956 — a tanulmány már 1953-ban megjelent, a *Rivista di filosofia*-ban); Francesco Barone, *Wittgenstein inedito* (Torino: 1953 — ez egy 16 oldalas kis írás, mely már korábban megjelent a *Filosofia*-ban); és Carlo Augusto Viano, „L'analisi del linguaggio e la conoscenza degli altri", a *Rivista di filosofia*-ban, XLV, No. 1 (1954. január), 48—54. o.

szerzője között szokás különbséget tenni; legfeljebb még arra a csaknem felderítetlen átmeneti periódusra történnek utalások, 1929 (Wittgenstein visszatérése Cambridge-be és a filozófiai kutatás újrafelvétele) és 1933 között, amelynek során von Wright szavai szerint „radikális fordulat" játszódott le Wittgenstein gondolkodásában.[10]

Ennek a fejezetnek a célja megkívánja, hogy egészen röviden és különösebb igények nélkül emlékeztessek arra, miben állt a mondott fordulat. Elegendő ehhez a *Tractatus* egyes központi aspektusait a Wittgenstein filozófiájának végpontját jelentő *Vizsgálódások* egyes központi aspektusaival összehasonlítani.[11]

Az első Wittgenstein legfontosabb tanítója, Bertrand Russell, az újhegeliánus Bradley tanítványa volt; jóllehet elvetette annak metafizikai monizmusát, örökölte tőle az ítélet felülvizsgálatát elhanyagoló és kutatásaikat a naturalisztikusan felfogott ideákra, tehát a gondolkodás *fragmentumaira* alapozó empirikusok pszichologizmusával szembeni ellenségességet. Az a pozíció, melyet Wittgenstein Russellnál talált, kezdettől fogva sem tulajdonképpen idealista, sem tulajdonképpen empirista nem volt: egyfajta empirizmus volt, mely az ítélet idealista logikájával — ahol is az ítélet magábanvaló nyelvi egység, mely a gondolkodás egy teljes egységét tükrözi — gazdagodott. A hume-i gondolatkör abban az értelemben hatott, hogy a filozófia feladatát a gondolkodás konstitutív elemei analízisében látták. Így került sor arra, hogy *atomizmus*ról beszéljenek; arra a körülményre viszont, hogy az analízis — Hume-mal és az őt követő empiristákkal ellentétben — az ítéletekre irányult, a *logikai* jelző utalt. Egy másik ok, melyet Russell 1914-től kezdődően megjelölt, az volt, hogy a „logikai atomokhoz" kell eljutni (nem pedig az anyagiakhoz); azonban ezeknek mindig *csakis* valamely ítélet által alkotott kiindulási egység atomjainak szabadott lenniök. Mivel mármost nem minden mondat ítélet, inkább kijelentésekről beszéltek. Hosszú távon ennek oda kellett volna vezetnie, hogy a figyelem a kijelentések *minden* osztályára kiterjedjen, eleinte azonban a tudomány szempontjából legfontosabb kijelentésekre koncentráltak, ti. azokra, amelyek tényeket állítanak (állítások, angolul *statements*). A filozófia kutatási területét, jóllehet a nyelvészet területétől megkülönböztetve, a *nyelvben (langage)* találták meg: ez a terület annak a struktúráját öleli fel, amit az emberek mondanak — azt a *módozatot*, amelyben a mondottnak jelentése *lehet*. Így az igaz és hamis különbségénél mélyebb különbség került a felszínre: szignifikáns és nem-szignifikáns, értelmes és értelmetlen különbsége.

Idáig már Russell eljutott. A *Tractatus* történeti jelentősége — eltekintve azoktól a vizsgálataitól, amelyek a tautológiára és a valószínűségre vonatkoznak, és általában a formális logikához való hozzájárulásától — mármost az, hogy Russell következtetéseit általánosítja. Wittgenstein itt szigorú formális eszközök alkalmazásával kutatja azokat a feltételeket, amelyeket minden

[10] Von Wright, jelzett hely (vö. 7. jegyzet).

[11] Magától értetődik, hogy egy olyan értekezésnek, amely kifejezetten a wittgensteini filozófia evolúcióját taglalná, a többi posztumusz munkát is vizsgálat alá kellene vennie, a még kiadatlan írásokat és az előadásjegyzeteket is beleértve: mindenekelőtt G. E. Moore 1930—33 között készített előadásjegyzeteit, amelyek a *Mind*-ban jelentek meg, LXIII, No. 249 (1954. január), 1—15. o. és No. 251 (1954. július), 289—316. o., valamint LXIV, No. 253 (1955. január), 1—27. o. — A „középső" Wittgensteinnal mostanára, egymástól függetlenül, Aldo G. Gargani, *Linguaggio ed esperienza in Ludwig Wittgenstein* (Firenze: 1966), IV. fejezet, és mindenekelőtt Dario Antiseri, *Dopo Wittgenstein dove va la filosofia analitica* (Róma: 1967), IV—V. fejezet foglalkozott.

szimbolizmusnak ki kell elégítenie, ha tények ábrázolására hivatott. Wittgenstein is a kijelentésből indul ki; kifejezett célja az, hogy annak lényegét megmagyarázza és felépítését megvilágítsa. A kijelentés diagrammhoz hasonlít, amennyiben ahhoz, hogy tényeket ábrázolhasson, jelek egy bizonyos sokaságát kell tartalmaznia, és ennek a sokaságnak egy bizonyos módon elrendezettnek kell lennie. A jelek elrendezésének a világ elemeit és struktúráit kölcsönösen egyértelmű leképezésében kell visszatükröznie: Valamely állítás annyiban alkalmas egy körülmény rögzítésére, amennyiben az ábrázolttal azonos struktúrákkal rendelkezik. Ezzel szemben az értelem és értelmetlenség közötti különbség maga nem ábrázolható; ha mégis ábrázolni próbálnánk, úgy tennénk, mintha az értelmest az értelmetlennel össze lehetne hasonlítani, ami már maga is értelmetlen beszédhez vezetne. Más szavakkal: Az első Wittgenstein számára éppen az a struktúra nem fejezhető ki kijelentésben (vagy ragadható meg állításban), amely az ábrázolást lehetővé teszi, lévén közös vonása a kijelentésnek és az általa ábrázolt tényeknek. Ama struktúra csak „megmutatható". Innen a radikális különbség a kijelentés és a megmutatás között — a különbség kibontása a kimondhatatlanról szóló ismert tanításba torkollik, és a *Tractatus* zárófejezetének ennek megfelelően misztikus jelleget kölcsönöz. A logikus-filozófus csak megmutatni tudja azt, ami a nyelvet értelemmel ruházza fel, vagy értelemtől megfosztja, nem pedig kimondani. A filozófia nem lehet tudomány és nem hozhat létre elméletet: csak olyan cselekvésben állhat, amelynek célja a mondott logikai struktúrájának megmutatása.

A *Tractatus* tehát a filozófia gyakorlati jellegének az elméletivel szembeni elsőbbségét állítja, és ezt az állítást, véleményem szerint, helyesbíteni és bővíteni lehet, ameddig csak tetszik, de alapvetően mindenképpen el kell fogadnunk, mert elutasítása, a hegeli rendszer felbomlása után, azt jelentené, hogy Hegel, sőt Kant mögé esnénk vissza. Ám ennek ellenére azt az ontológiai eszköztárat, amelyen maga a *Tractatus* nyugszik, éppenséggel prekantiánusnak nevezhetnénk. A valóság, felbonthatatlan tényekből összetetten, mozdulatlanul áll a gondolkodással szemben, mely őt arisztotelészi módon leképezi. „Hogy a kép elemei meghatározott módon viszonylanak egymáshoz, azt képviseli, hogy a dolgok így viszonylanak egymáshoz." (2.15) Mindezt a fejlődés bárminemű fogalmának figyelembevétele nélkül állítja Wittgenstein. A történetinek-társadalminak dimenziója tökéletesen hiányzik. A *Tractatus* világa egy mozdulatlan logikai paradicsom, melynek struktúráit a gondolkodás visszatükrözi, anélkül, hogy okát tudná.[12]

[12] A *Tractatus*-ról időközben a jelenkori filozófia csaknem minden jó kézikönyve ad egy többé-kevésbé teljes és szerencsés leírást, így olasz szerzők tollából is, vö. Enzo Paci, „Negatività e positività di Wittgenstein", az *Aut Aut*-ban, No. 9 (1952. május), 252—256. o., és Francesco Barone, *Il neopositivismo logico* (Torino: 1953), III. rész. Julius R. Weinberg ábrázolása az *An Examination of Logical Positivism* c. könyv (London) I., VI. és VII. fejezetében „klasszikus", mivel 1936-ból származik, és így mentes a második Wittgenstein befolyásától. Azok számára, akik a *Tractatus* minden vonatkozásában el szeretnének mélyedni, a következő munkák ajánlhatók (a megjelenés sorrendjében): G. E. M. Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus* (London: 1959), Erik Stenius, *Wittgenstein's Tractatus. A critical exposition of its main lines of thought* (Oxford: 1960); Max Black, *A Companion to Wittgenstein's Tractatus* (Ithaca: 1964). Az angolszász filozófiai folyóiratok még mindig telis-tele vannak a *Tractatus* egyik vagy másik problémájával foglalkozó tanulmányokkal. — További könyvek: George Pitcher, *The Philosophy of Wittgenstein* (Englewood Cliffs, N. J.: 1964); Justus Hartnack, *Wittgenstein og den moderne filosofi* (Koppenhága: 1962 [németül: *Wittgenstein und die moderne Philosophie,*

Ha most a *Tractatus*ról a *Vizsgálódások*ra térünk át, elsőnek az tűnik fel, hogy az élet folyama (ámbár a történelemé nem) itt már nyelvi síkon is jelen van. Wittgenstein minden formalisztikus zsargont visszautasít: „Érdekes a nyelv eszközei és azok alkalmazási módja sokféleségét, a szó- és mondatfajok sokféleségét, azzal összevetni, amit a logikusok a nyelv felépítéséről mondtak (és a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzője is mondott)." (23.) A visszautasítás programmá lesz: Wittgenstein minden sémát felad — kezdve a megmutatás és kimondás ellentétén. Csak egyes nyelvi szituációk kerülnek most elemzésre, azaz a nyelv egyes szignifikáns, jelentéses részei, amelyekkel kapcsolatban filozófiai nehézség merült fel; ezekből a részekből kiindulva az elemzés a nyelven *(langage)* belül számos lehetséges irányban halad, függetlenül attól a fajta rendtől, amely a nyelvben megnyilvánulni látszik. „A nyelv utak labirintusa" (203.), és ezeken az utakon nyelvi szokásokat kutatunk, amelyek nem annálfogva hasonlítanak egymáshoz, mintha egy metafizikai „közös tulajdonságra" visszavezethetők volnának, hanem inkább annálfogva, hogy a legkülönbözőbb módokon rokonságban állnak egymással, és ezen rokonságok által különböző „családok" alkotóelemei (65—67. skk.). Adott kifejezés funkcióit azáltal hozzuk a felszínre, hogy ezt a kifejezést más kifejezésekkel, amelyek különböző módokon eltérnek tőle, szembesítjük. A kontextus, a szövegösszefüggés az, ami egy jelentésnek fontosságot kölcsönöz (583.); mindent a szövegösszefüggés felől kell szemlélnünk. Őrizkedjünk az általános állításoktól, mivel azok, lényegüknél fogva, eltérő szövegösszefüggésekre terjednek ki, és így azok megértését nem könnyítik, hanem nehezítik. A filozófia cselekvés, amelyet konkrét példák révén tanulunk meg, olyan példák révén, amelyek közvetítésével lehetővé válik a szavakat filozófusok megteremtette speciális és eltérő használatuktól mindennapi használatukra visszavezetni (116.). Ez semmiképpen sem azt jelenti, hogy a bonyolultat a könnyűvel cseréltük fel, hanem inkább ennek ellenkezőjét: Mivel a filozófiai használatmódok, amelyektől őrizkednünk kell, egyszerűsítéseknek bizonyulnak, éspedig, a beszéd gazdagságához képest, önkényes egyszerűsítéseknek; és mivel, jóllehet a beszédtanuláskor bizonnyal nem tanultuk meg, hogy a szavak valamennyi egymás közötti kapcsolatára tekintettel legyünk, mégis, éppen ezen végtelenül sokrétű viszonyok felé kell fordulnunk, ha a filozófiai problémát, mely nyugtalanít bennünket, meg akarjuk oldani.

A filozófiai problémák mélyek és jelentősek mint a nyelv (111.); ezért képződnek olyankor, midőn „a nyelv szabadságon van", ha „üresen jár", ahelyett, hogy „dolgozna" (38., 132.). Hagyjuk, hogy formai, külsődleges hasonlóságok megtévesszenek bennünket, és ennélfogva elhanyagoljuk a funkcionális, belső különbségeket; nyelvrendszerünk bizonyos részét más részeinek mintájára, hamis analógiák segítségével értelmezzük (90., 91., 109., 123., 304.); gondolkodásunkat csupán egyetlen fajta példákkal tápláljuk, a túl egyhangú étrend „a filozófiai betegségek főoka" (593.). Az igazi felfedezés az volna, „amely képessé tenne arra, hogy *a filozofálást* akkor *hagyjam abba*, amikor akarom" (133., kiemelés nem az eredetiben).

A mondatokra úgy kell tekintenünk, mint eszközökre, és értelmükre úgy, mint ezen eszközök használatára (421.). Egy nyelv számtalan részből áll, amelyek

---

Stuttgart: 1962]); Emanuele Riverso, *Il pensiero di Ludovico Wittgenstein* (Nápoly: 1965); Tullio de Mauro, *Ludwig Wittgenstein. His place in the development of semantics* (Dordrecht: 1967); I. M. Copi és R. W. Beard (szerk.), *Essays on Wittgenstein's Tractatus* (London: 1967).

szerszámokhoz hasonlíthatók, melyek mindegyike a maga módján és a neki megfelelő összefüggésben dolgozik (11., 23.; II. rész 224.). A szó jelentése nem más, mint használata a nyelvben (43.); a nyelv egészében véve szerszám, melyet érdekeink irányítanak (569., 570.); „egy szót valakire vonatkoztatni, ez mintegy abban áll, hogy valakihez odamegyünk" (457.); a nyelvet beszélni, vagy ezen a nyelven írni, ez az emberi tevékenységek egyike, és kölcsönhatásban áll a többi tevékenységgel (7., 9., 23., 25. stb.). A nyelv a környezetében nyer jelentést, ama nyilvános környezetben, amelyben beszélni tanulunk. „És egy nyelvet elképzelni annyit tesz, mint egy életformát elképzelni" (19.).

Ha az instrumentális szemléletmód nehéznek bizonyul, tanácsos egyszerű vagy fokozatosan bonyolultabbá váló „nyelvjátékokat" konstruálni (5., 8. skk.), amelyek kutatási eszközül szolgálnak, azaz „összehasonlítási elemekként", amennyiben segítségükkel a fellelt „hasonlóságok és különbözőségek megvilágíthatják nyelvünk viszonyait" (130.; nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Wittgenstein a „nyelvjáték" terminust a nyelv *(langage)* bármiféle meghatározott használatára alkalmazza, mind a kitalált, mind a természetes használatmódokra, beleértve a nyelvhasználat összefüggéseit a nyelvenkívüli cselekvéssel (7.)). Nem elegendő tehát nyelvi anyagokat gyűjtenünk, ezeket megfelelő módon rendeznünk is kell, hogy segítsenek nekünk a probléma szerkezetét átlátni; ezért nem elégséges, ha a valóságos nyelvhasználat eseteit tekintjük — bizonyos kitalált eseteket is vizsgálnunk kell (ehhez általában 109—133.).

Ha ily módon megszabadultunk attól a hajlamunktól, hogy eltérő szó- és mondatfajokat egymáshoz hasonlítsunk (11., 122., 435., 661.), úgy elindulhatunk azon az úton, amely a leplezett értelmetlenségtől mint kiindulóponttól a nyilvánvaló értelmetlenséghez mint célhoz vezet (464.); akkor világossá tettük, feldolgoztuk a nehézséget, és ezáltal megszabadultunk a hozzá kapcsolódó zavartól.

A filozófiai nehézséget Wittgenstein személyes zavarodottságként fogja fel, „szellemi görcsként", melynek áldozata: az egyes ember, akit egyfajta logoterápiával lehet meggyógyítani (123., 225., 309. stb.); a zavarodottság kialakulásának személyes vagy környezetfüggő *okai* azonban kívül esnek érdeklődésén, a nehézséget önmagában véve elemzi, úgy, ahogyan az a nyelvben *(langage)* viszonylagosan objektiválódva fellelhető. Ez az eljárás nem azonos a pszichoanalízis eljárásával, éppen mivel a nehézség elszemélytelenítetten és személyek közötti kommunikációs struktúrákba ágyazottan kerül tárgyalásra (109—129.). Talán a frege-i logicizmus maradványával van itt dolgunk, mely a *Tractatus*-on át a *Vizsgálódások*ba is átkerült. Éppen ezért meglehetősen nehéz annak megállapítása, hogy vajon a második Wittgenstein „pszichologisztikus"-e avagy sem. Inkább egy tipikusan strukturalista eljárásmódról van nála szó, melynek segítségével (ahogyan Roland Barthes fogalmaz) a tárgy egy *simulacrum*-ja kerül megalkotásra, ahol is ezen rekonstrukció során világossá válnak a tárgy funkcionálását irányító szabályok.[13] Miután Wittgenstein kiiktatta a szubsztanciákat, a funkciók felé fordul; nyelvdarabokat határol be és koordinálja azokat, paradigmatikus eseteket *(paradigm cases)* keres, hogy ezeken mérjen le más eseteket, amelyek a beszéd végtelen sokrétűségében adódnak; ahelyett, hogy a vizsgált tárgyakhoz értelmet rendelne hozzá, „inkább azt igyekszik megtuda-

[13] Roland Barthes, *Essais critiques* (Paris: 1964), a „L'activité structuraliste" c. fejezet, 213—220. o. [*A strukturalista aktivitás*, Helikon, 1968/1. sz.]

kolni, hogy hogyan lehetséges egyáltalán értelem, milyen áron és mely eljárás útján".[14]

Ha valamely szó, kifejezés vagy mondat jelentése a használatában áll, úgy létezniök kell bizonyos *szabályoknak*, amelyek ezt a használatot irányítják (199., 242.). Ezeknek *közös* szabályoknak kell lenniök, általánosan elfogadott kritériumoknak engedelmeskedő — azaz társadalmi viselkedésmódoknak engedelmeskedő — szabályoknak (200—202.). Itt van az a sarkalatos pont, amelyből Wittgenstein visszautasítja a tant, miszerint valamely kifejezésnek a beszélő (és hallgató) különös és privát élménye kölcsönözne jelentést (243. skk., 398. skk.). Ama tan egy ontológiai dualizmusból indul ki, mely azáltal keletkezett, hogy a privát tapasztalat nyelvét *(langage)* a nyilvános tárgyak nyelvének mintájára interpretálták: Ha bizonyos szavakkal kapcsolatban ténylegesen „nem tudunk megadni *egy* testi cselekvést . . . úgy azt mondjuk, hogy ezeknek a szavaknak *szellemi* tevékenység felel meg" (36.). (Figyeljünk fel arra, hogy ezzel Wittgenstein nem a privát tapasztalat vagy a gondolkodás lehetőségét vonja kétségbe, hanem csupán értelmezésük meghatározott módját, vö. 304—308., 654—655.)

Ezzel szemben a privát tapasztalatnak a puszta megfigyelhető viselkedésmódokra történő *redukciója* nyers behaviorizmus, mely semmiképpen sem az ontológiai dualizmus kritikájaként adódik, hanem sokkal inkább ezen dualizmus egyfajta rejtett fenntartásából. A nyers behaviorista a dualizmus egy olyan képviselője, aki egyszerűen nem hajlandó a „belső" tárgyakról beszélni, mert fiktívnek tartja azokat, vagy mert nem sikerül őket a „külső" tárgyak nyelvére *(langage)* visszavezetnie: Eredetileg a dualizmus két tagjával állt szemben, majd egyikőjüket választotta, azt, amelyhez több bizodalma volt; ám éppen azáltal, hogy így korlátozza magát és a másik tagot nem tárgyalja, ismét a kiinduló helyzetet erősíti. (Vö. ehhez 308.) A lényeg viszont az, hogy *figyelembe vegyük azokat a szabályokat*, amelyek a privát tapasztalat nyelvén *(langage)* uralkodnak; a nyelvjátékok valójában sokrétűek és egymásra visszavezethetetlenek. Akkor felfedezzük, hogy a privát tapasztalat nyelve semmi esetre sem lehet maga is kizárólagosan privát. Nincsen olyan nyelv *(langue)*, amelyet csak egyetlen személy használna. Mert ha egy nyelvet beszélni annyit tesz, mint részt venni egy szabályok-irányította társadalmi cselekvésben, akkor a privát nyelv *(langue)* esetében nem léteznének szabályok (153., 202., 243. skk.). Olyan privát gondolkodás, amely *keletkezése után vagy azzal egyidőben* a nyelvben *(langue)* kifejeződne, nem létezik: „Ha a nyelvben gondolkodom, úgy a nyelvi kifejezés mellett nem lebegnek még ‚jelentések' is előttem; hanem a nyelv maga a gondolkodás közege" (329.). „A gondolkodás . . . abban áll, ami a gondolkodó beszédet a gondolat nélküli beszédtől megkülönbözteti" (330.), és az előbbi az utóbbitól társadalmi szabályok alapján különbözik. Persze cselekvően is lehet gondolkodni, anélkül, hogy beszélnénk; ebből azonban nem következik, hogy ilyen esetekben az, ami a cselekvés gondolását képezi, olyan folyamat, „melynek kísérnie kell a szavakat, hacsak nem gondolat nélkül mondjuk ki őket" (uo.); ellenkezőleg, „a ‚belső folyamat' külső kritériumokat feltételez" (580.).[15]

[14] Uo., 218. o.

[15] A *Vizsgálódások* elmélyítéséhez, ámbár csakis a Wittgenstein által bevezetett perspektíva szemszögéből és inkább a speciális, mint az alapproblémákat hangsúlyozva, a következő írásokat ajánlhatom: P. F. Strawson, „Critical Note: 'Philosophical Investigations'", a *Mind* LXIII. évfolyamában, No. 249 (1954. január), 70—79. o.; Norman

A *Vizsgálódások* egyes más elemeit a továbbiakban még érinteni fogjuk. Már egy ennyire summázó ábrázolásból is kitűnhet azonban, hogyan tért át Wittgenstein a *Tractatus* ontológiai realizmusáról és logicizmusáról egy határozott materializmusra, mely egyrészt tagadja a gondolkodás mint a beszédtől, kommunikálástól és cselekvéstől független folyamat lehetőségét, mialatt másrészt figyelembe veszi a valóságos emberi körülményeket, amelyek közepette a jelentések képződnek. Az illő elővigyázatosság mellett azt mondhatjuk, hogy Wittgenstein olyan operációt hajtott végre önmagán, amely kicsiben arra emlékeztet, melyet Feuerbach, Marx és Engels vittek végig Hegelen — mialatt Wittgenstein a továbbiakban egyes olyan kezdeteket, amelyekre Feuerbach, Marx és Engels csak utaltak, igencsak részletesen kimunkál. Ebben a perspektívában azt mondanám, hogy Wittgenstein közelebb áll Feuerbachhoz, mint Marxhoz: A *Tractatus*ban leírt mozdulatlan struktúrák mennyországából leszállott a folytonosan változó jelentéses viselkedésmódok földjére és a metafizikai elidegenedés eredetét nagyon is a beszéd evilági tartományában kereste; de nem teszi fel a kérdést — amint ezt tanulmányunk végén világosabban fogjuk megmutatni —, hogy vajon miáltal deformálódik ez a beszéd, miképpen lépnek fel azok a zavarok és félreértések, amelyeket nyelvi formájukban feltár. Wittgenstein materializmusa még alapvetően empirikus és biologisztikus, mindenképpen olyan emberekre vonatkoztatott azonban, akik, akárhogyan is, már társadalmi közösségekben összekapcsoltak. Látni fogjuk, hogy itt váratlan interpretációs lehetőségek kínálkoznak. Nem véletlenül mondta az ontológus Bergmann, az utóbbi húsz év egyik legszórakoztatóbb filozófiai visszaesésének hőse (Bergmann valaha a Bécsi Iskola követője volt, ma pedig a prekantiánus metafizika visszaállítójának tekinti magát) 1961-ben a *Tractatus*t „dicsőséges"-nek, a *Vizsgálódások*at pedig, „abszurd virtuális materializmusának okán", „nyomorúságos"-nak.[16]

3. A WITTGENSTEINNAL KAPCSOLATOS TÖRTÉNETI KUTATÁSOK HIÁNYÁRÓL

Milyen befolyások idézték elő, hogy Wittgenstein egy új filozófiát fogalmazott meg, mely a *Tractatus* filozófiájától olyannyira eltér, és annyival elfogadhatóbb és izgalmasabb? Nálunk, a kontinentális Európában ez a kérdés nagyon is jogosultnak hangzik, és közülünk nyilván senki sem kész arra a feltételezésre, hogy *minden* vonatkozó fejlemény egyetlen ember fejében ment végbe, bármily zseniális legyen is, és bármily hosszú magányos időszakokat élt is meg.

Wittgenstein maga, aki bizonnyal nem volt hajlamos intellektuális függőségeinek túlhangsúlyozására, a *Filozófiai vizsgálódások* (1945 januárjára datált) Előszavában két befolyásra utal. Érdemes ezt a bekezdést teljes terjedelmében idézni:

Malcolm, „Wittgenstein's *Philosophical Investigations*", a *The Philosophical Review*-ban, LXIII, No. 4 (1954. október), 530—539. o. (újra kiadva a *The Philosophy of Mind* c. kötetben, szerk. V. C. Chappell, Englewood Cliffs, N. J.: 1962); Paul Feyerabend, „Wittgenstein's *Philosophical Investigations*", a *The Philosophical Review*-ban, LXIV, No. 3 (1955. július), 449—483. o.); továbbá David Pole könyvecskéje (l. 3. jegyzet).

[16] Gustav Bergmann, „The Glory and the Misery of Ludwig Wittgenstein", a *Logic and Reality* c. kötetben (Madison, Wisc.: 1964), 225—241. o.

Amióta ugyanis 16 évvel ezelőtt ismét elkezdtem filozófiával foglalkozni, súlyos tévedéseket kellett fölismernem abban, amit ama első könyvben [a *Tractatus*-ban] lefektettem. Hogy ezeket a tévedéseket beláthassam, ehhez — olyan mértékben, amelyet magam alig tudok megítélni — az a kritika segített hozzá, amelyet eszméimmel Frank Ramsey szögezett szembe — akivel ezeket életének utolsó két esztendejében számtalan beszélgetésben vitattam meg. Ennél a — mindig erőteljes és biztos — kritikánál még többet köszönhetek ama kritikának, melyet ezen egyetem tanára, P. Sraffa úr gyakorolt gondolataimon. *Ennek* az ösztönzésnek köszönhetem ezen írás leginkább következményekre vezető eszméit. (X.)

Az ember azt hihette, hogy ennyire pontos és beható adatok nyomban kutatásokra indítanak, amelyek Wittgenstein második szellemi kibontakozását megvilágítani képesek; új elképzeléseinek történeti elhelyezését lehetővé és ezzel az új elképzeléseket érthetőbbé teszik, és ugyanakkor megállapítják hatókörüket. Ramsey azonban, sajnálatos módon, 1930 januárjában — egy hónappal azelőtt, hogy betöltötte volna 27. életévét — meghalt; tőle tíz, felettébb éles elméjű matematikai logikai tanulmány maradt ránk, két közgazdasági-matematikai tanulmány (ezeket J. M. Keynes magasra értékelte), valamint három, jellemzően fontos könyvről írott recenzió: Ogden és Richards *The Meaning of Meaning*-jéről, Russell és Whitehead *Principia Mathematica*-járól és Wittgenstein *Tractatus*-áról (ez utóbbi recenziót Ramsey 1923-ban írta, mielőtt a könyvet a szerzővel megvitatta).[17] Von Wright Ramseyről mindössze annyit mond, hogy Sraffával együtt nagy jelentősége volt Wittgenstein korábbi koncepcióinak kritikájában. Pole azért említi, mivel „azt mondta Wittgensteinnak, hogy a logika normatív tudomány",[18] Sraffát viszont figyelmen kívül hagyja. Mind von Wright, mind Malcolm nyilvánvalóan Sraffának tulajdonítják — rövid biográfiáikban, melyeket a továbbiakban is alapul veszek — a nagyobb jelentőséget, amit a matematikus és formállogikus Ramsey túlnyomóan technikai—metodikai érdeklődése is érthetővé tesz (jóllehet Ramsey egy helyen odáig megy, hogy Wittgensteinnak skolaszticizmust vet a szemére). Von Wright írja:

Mindenekelőtt Sraffa éles és energikus kritikája kényszerítette Wittgensteint arra, hogy feladja korábbi felfogásait és új utakra lépjen: Azt mondta, hogy a viták Sraffával végül oda vezettek, hogy úgy érezte magát, mint egy fa, amelynek minden ágát lefűrészelték. Hogy ez a fa képes volt újból kivirágozni, vitalitásának köszönhető.[19]

A *Tractatus* fő eszméje, mely szerint a kijelentés kép, az első világháború alatt, egy lövészárokban merült fel Wittgensteinban, amint egy nap valamilyen folyóiratban egy rajzot szemlélt, amely — mint von Wright írja — egy autóbalesetet követő események lehetséges sorát ábrázolta: Ama rajz kijelentésként funkcionált, azaz mint egy körülmény *(Sachverhalt)* leírása. Ezt a funkcióját annak köszönhette, hogy a kép részei és a valóság tárgyai között megfelelés állt fenn. Az analógiát meg is lehetett fordítani, és mondani, hogy a kijelentés képként funkcionál azáltal, hogy egy hasonló megfelelés áll fenn részei és a világ között: A módozat, melyben a kijelentés részei kombinálva vannak, azaz a struktúrája, a valóság elemeinek lehetséges kombinációját, azaz egy lehetséges körülményt

[17] Ezek az írások olaszul immár részben hozzáférhetőek: Frank P. Ramsey, *I fondamenti della matematica e altri scritti di logica* (Milano: 1964). A 284., 306., 309. o.-on érdekes utalások találhatók Wittgensteinra.

[18] Von Wright, jelzett hely, az olasz kiadás 26. o.-a, Pole, jelzett hely, 38. és 56. o.

[19] Az eredeti kiadás 539. o.-a.

ábrázol. Malcolm is hasonlóan tudósít erről az epizódról, majd elmondja, hogy ez az elmélet „hirtelen" összeomlott, midőn Wittgenstein egy nap Sraffával vitázott:

Mialatt Wittgenstein amellett kardoskodott, hogy a kijelentésnek ugyanazzal a „logikai formával", ugyanazzal a „logikai számossággal" kell rendelkeznie, mint amit leír, Sraffa hirtelen egyik kezének ujjait egy kifelé mutató mozdulattal állához emelte — ez egy tipikusan nápolyi gesztus, ami egyfajta viszolygást vagy megvetést fejez ki — és azt kérdezte: „Milyen logikai formája van ennek?" A Sraffa által adott példa meggyőzte Wittgensteint elméletének abszurditásáról, annak a feltevésnek abszurditásáról, hogy a kijelentésnek és annak, amit leír, egyazon formával kell rendelkeznie; és így abban is kételkedni kezdett, hogy a kijelentésnek szó szerint az általa leírt valóság képének kell lennie.[20]

Abbeli félelmében, hogy a történeti fejlődést és különösen a *Tractatus* fogalomvilágáról a *Vizsgálódások* fogalomvilágára való átmenetet talán túl szubjektíven ecsetelte, Malcolm a következő lábjegyzetet illeszti szövegéhez:

Prof. von Wright azt mondja nekem, hogy Wittgenstein valamelyest eltérő módon festette le neki ezt az epizódot: A vitatott probléma Wittgenstein szerint az volt, hogy vajon minden kijelentésnek rendelkeznie kell-e valamilyen „grammatikával", és Sraffa megkérdezte Wittgensteint, mi volna ennek a gesztusnak a „grammatikája". Midőn Wittgenstein az epizódot von Wrightnek elmesélte, nem beszélt „logikai formáról" vagy „logikai számosságról".[21]

A nyelvjátékok eszméje ezzel szemben, úgy látszik, a futballból született. Egy szép napon Wittgenstein egy labdarúgópálya mellett ment el, amelyen éppen mérkőzést játszottak; „ekkor merült fel benne először a gondolat, hogy a nyelvben a *szavakkal játékokat játszunk*" (ahogyan ezek a dolgok lenni szoktak: Malcolm itt olyan anekdotáról tudósít, melyet a fizikus Freeman Drysontól hallott, akinek viszont Wittgenstein mesélte el).[22]

Nem bánnánk igazságosan ezekkel az epizódokkal, ha egyszerűen megvetéssel félretolnánk őket. Mindennek ellenére olyan gondolkodót mutatnak, aki érintkezik a mindennapi élettel, megfigyeli azt, és ezenközben új gondolatokra jut, mivel megragadja azt, ami az általában eltérő „birodalmakhoz" tartozónak tekintett viselkedésmódokban közös. Ez hasznos korrektívumot képez azok mentalitásához képest, akik valamely gondolatot csak akkor képesek felfogni, ha nyomtatott könyvben találkoznak vele. Időnként azonban az a benyomásom, hogy Wittgenstein barátainak és tanítványainak mintegy kiszínezve mesélte el, ami éppen a fejében járt, persze nem őszintétlenségből, hanem tréfából, vagy hogy egy bizonyos hatást kiváltson: alapjában akkor is nyelvjátékokat gondolt ki, ha tanítványaival beszélt; és ők, akik imádták a mestert, természetesen mindent lenyeltek.

Nyilván nem véletlen, hogy éppen két kontinentáleurópai tudós, ti. a finn von Wright és a bécsi Paul Feyerabend volt az, aki időről időre felhívta a figyelmet annak szükségességére, hogy a történeti előfutárokat is kutassuk. Az előbbi

[20] Vö. ennek az epizódnak a leírását von Wrightnél és Malcolmnál, az olasz kiadás 15—16. és 95—96. o.-on.

[21] Uo., 96. o. és jegyzet. 1965. áprilisában alkalmam volt arra, hogy Malcolmmal Sraffa Wittgensteinra gyakorolt lehetséges befolyásáról beszélgessek; *semmit sem tudott erről, és a dolog nem is érdekli:* Arra szorítkozik, hogy a mondott epizódra emlékeztessen.

[22] Uo., 91. o.

a Wittgenstein és Frege közötti személyes kapcsolat iránt érdeklődik; felteszi a kérdést, hogy vajon a kijelentés mint kép wittgensteini fogalma összefügg-e azzal, amit Heinrich Hertz a *Prinzipien der Mechanik*-ban (1894, posztumusz megjelenése) fejteget; emlékeztet Tolsztoj Wittgenstein életfelfogására gyakorolt befolyására; és mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy Wittgenstein nagyra értékelte G. C. Lichtenberget, aki Wittgenstein koncepcióit meghökkentő módon anticipálta.[23] Von Wright továbbá felsorolja — ama állítása dacára, hogy Wittgenstein a filozófia klasszikusait nem tanulmányozta rendszeresen — azokat a szerzőket, akiket olvasott, és akiket nagyon megértett vagy akikkel közeli rokonságban érezte magát: a már említetteken kívül ez nyilvánvalóan Platón, Ágoston, Pascal, Schopenhauer és Otto Weininger volt. Von Wright mindazonáltal azzal az állítással szakítja meg fejtegetéseit, hogy Wittgenstein új filozófiája „tökéletesen minden filozófiai tradíción kívül" áll és „írott forrásoktól nem befolyásolt", hogy „a *Philosophical Investigations* szerzőjének nincsenek előfutárai a filozófiában", és: „a második Wittgensteint nem érte semmiféle olyan külső ösztönzés", amely összehasonlítható volna azzal, amit az első Wittgenstein Frage-től és Russelltől kapott.[24]

Paul Feyerabend egy a *Vizsgálódások*ról írt recenziójában, mely 1955-ben jelent meg a *Philosophical Review*-ban, összefüggéstelenül és csak jelzésszerűen utal a wittgensteini koncepciók előzményeire H. Gomperznál, E. Machnál *(Erkenntnis und Irrtum)*, S. Freudnál, valamint, különös módon, a *Traité de dynamique* (1743) d'Alambert-jénál. Érdekesebb az a gondolat, hogy Wittgenstein nyelvelméletét, instrumentális jellegénél fogva, mint általában a jelentés konstruktivista elméletét foghatjuk fel, ami Feyerabendet arra indítja, hogy a *Vizsgálódások*at a *Dernières pensées* Poincaréjával, valamint „különösen" Paul Lorenzen operacionalista konstruktivizmusával állítsa szembe.[25] Éppen Poincaré és Lorenzen között áll viszont Hugo Dingler, előbbinek tanítványa, utóbbinak tanára — olyan összefüggés ez, melynek érdemes lenne utánanézni.

Számos passzust idéztem itt és bizonyos részleteket kifejezetten hangsúlyoztam, hogy ezzel *megmutassam* (wittgensteini értelemben), hogy a Wittgensteintól magától és később a Wittgenstein barátjától, tanítványától, utódjától és életrajzírójától származó utalásokat a kutatók *nem* hasznosították. Egy ilyen jelentős filozófus esetében a történeti kutatás hiánya egyedülálló a mai kultúrában. Mi rejtezik emögött? Nyilván találhatunk némely általános magyarázó okot a brit társadalom és akadémiai működés struktúráiban és szokásaiban, hiszen ez a társadalom gyakran oly elszigetelődő, elkülönülő, a mások dolgai iránt érdektelen és sznob (legalábbis az ötvenes évek végéig); azután az uralkodó filozófia típusában, mely filozófiához Wittgenstein maga oly nagy mértékben járult hozzá, ha tanítványainak interpretációi és alkalmazásai ellen lázadozott is; valamint hallgatásában és tartózkodásában. És, szintúgy, nyilván megtette a magáét Wittgenstein állandó és heves ellenszenve az angol társadalommal és életmódjával szemben, a cambridge-i miliővel, a professzori foglalkozással és mindenekelőtt az egyetemmel mint intézménnyel szemben („Sem maga előtt, sem hallgatói előtt nem alakoskodik. Éppen ezért *pontosan ezt* fogják tőle

[23] Von Wright a szerzője a „Georg Christoph Lichtenberg als Philosoph" c. cikknek, a *Theoria* VIII. évfolyamában (1942).

[24] Malcolm és v. Wright, uo., olasz kiad. 25—26. o. és folyamatosan.

[25] Feyerabend, „Critical Note ...", jelzett hely, 462—464. o., a 12-es jegyzettel a 462. o.-on.

kívánni"; „Sohasem lesz professzor: túl lelkiismeretes" — így Wittgenstein Yorick Smythies-ről; „Ha filozófiát tanít, *csak csoda által* sikerülhet majd neki, hogy munkájában becsületes maradjon" — ilyen megjegyzéseket tett, szóban vagy írásban, Malcolmnak).[26]

Wittgenstein behatolása a cambridge-i miliőbe és Cambridge-en keresztül az egész angol nyelvű filozófiai kultúrába mindazonáltal bizonnyal nem volt véletlen vagy jelentőség nélkül való. Eleinte Russell tanítványaként lépett fel és Angliában, az angolokkal szemben érzett ellenszenve dacára, olyan atmoszférára lelt, amely érdeklődésének és eszméinek szabad kibontakoztatását éppen nem akadályozta. Cambridge (csakúgy mint Oxford) annak idején teljesen az elit egyeteme volt, mely szükségtől mentesen, ugyanakkor azonban mélységesen átitatva a helyi sztoikus tradíciótól, mindig kész volt arra, hogy önfeledt módon irreleváns problémákkal foglalkozzon. Wittgenstein sajátos tanításmódja — soha nem tartott hosszú előadásokat, óráin kérdések és válaszok hangzottak el, melyek közé a gondolkodás csendjének hosszú szünetei ékelődtek — és különösen viselkedése jól illett a személyes különcségek atmoszférájához, a XIX. század nagy liberalizmusa ezen maradványához, amely annak a társadalmi tekintélynek az alapzatán helyezkedett el, melyet a gazdag és világosan rétegeződő társadalom tett lehetővé és követelt meg — az a társadalom már nem volt ugyan a *Birodalom* középpontja, de még mindig a *Commonwealth* középpontja maradt. Éppen az az elméleti individualizmus, amely Wittgenstein nyelvelméletének egyik korlátját képezi (erről később), nagyon jól megfelelt a cambridge-i és oxfordi *colleges* gyakorlata rendszerének, annak a gyakorlatnak, mely szerint, elvben, mindenki mint individuum kérhetett szót, melyben azonban éppen mint individuumtól bárkitől megvonták a hitelt, aki nem azt mondta, ami a csoport értékeivel egybehangzott. Az uralkodó ideológia azt a felfogást képviselte, hogy minden csoport szabad individuumok gyülekezete, és annak kell lennie, és éppen ezért csak *azután* alakulhatott ki, hogy az individuumok, mindegyikük a maga számlájára, már kialakultak: Miközben ez az ideológia éppen annak a ténynek a leplezésére szolgált, hogy az individuumot csak akkor tekintették individuumnak, azaz csak akkor akceptálták, ha *már a csoporthoz tartozott.* A világ egyetlen más egyeteme nem engedte volna meg — természetesen Oxford kivételével —, hogy egy tagja húsz éven keresztül elüldögéljen anélkül, hogy valamit is publikált volna. Ezenkívül az angol típusú akadémiai specializáció, amelyben a történet- és társadalomtudományok világosan elkülönülnek a filozófiától, Wittgensteinnak lehetővé, vagy legalábbis könnyebbé tette, hogy megőrizze különös távolságát a problémák történeti-társadalmi dimenziójától és a múlt mestereire történő bármiféle utalásoktól (Kant sokkal többet említ közülük) — egy olyan távolságot, mely az ő tehetségénél és eredetiségénél még elviselhető, kifejezetten ellenszenves viszont ama sok száz ifjú ember esetében, aki Kantot „elintézi" mondjuk egy tanulmánynyal, ami a „der" birtokos esetben álló névelő használatát elemzi, ahelyett, hogy a *Kritik der reinen Vernunft* eszmetartalmát elsajátítaná (mellékesen szólva: Abban a figyelemben, amely itt a „der" birtokos esetben levő névelő, vagy

[26] Malcolm, jelzett hely, olasz kiad. 55. sk. o., 48. o.; l. még 27. sk. o., 43. o. Cambridge és az angolok ellen: l. 26., 45. sk., 51. o. és folyamatosan. Egészen rendkívüli, hogy Wittgenstein életrajzírói képesek ilyen erejű és fontosságú epizódokról beszámolni anélkül, hogy a legcsekélyebb interpretációs tartalmat kiszűrnék belőlük: így puszta személyes extravaganciákká sikerül ezeket szelidíteniök.

még világosabban egy olyan birtokos prepozíció, mint az olasz „della" iránt megnyilvánul, még mindig fölfedezhető egy nagyon is helyénvaló érdeklődés groteszk árnyéka: Valóban feltehetjük magunknak a kérdést, hogy milyen értelemben *vonatkozik* a kritika a tiszta észre. A „der" milyen fajtájáról van itt szó? Az első és semmivel sem helyettesíthető válasz erre a kérdésre, mindazonáltal, a *Kritik* maga). Végül is éppen Cambridge-ben tanított már évtizedek óta George E. Moore, aki maga is megalapított egy nyelvanalitikus iskolát.

Ha a történészek Wittgenstein halála utáni hallgatását tekintjük, ugyancsak azt kell mondanunk, hogy az angliai társadalmi és akadémiai miliő említett sajátságai megakadályozták vagy lényegesen késleltették Wittgenstein eszméinek modernebb és társadalmilag érdekesebb használatát is. Amennyire meg tudom ítélni, nemcsak történeti összefüggésükben nem vizsgálta meg őket soha senki, hanem arra sem történt kísérlet, hogy tágabb problémákkal összekapcsolják vagy olyan területen alkalmazzák ezeket, amely kívül esik a Wittgenstein által alapul vett és kutatási tartományul választott területen. Valamelyest durván azt lehetne mondani, hogy ezek mindössze olyan eszmék voltak és maradtak, amelyeket egy logikus — bármilyen hatalmas befolyással rendelkezzék is — képes kigondolni, ha elhagyja saját területét. Semmiképpen nem akarom azt állítani, hogy olyan személyiségek, mint Gilbert Ryle, John Wisdom és sokan mások nem végeztek önálló munkát is, hogy nem képviseltek volna olyan eszméket is, amelyek nem találhatók Wittgenstein szóbeli közléseiben vagy írásbeli hagyatékában. De nyilvánvaló, hogy továbbra is a történelmen „kívül" dolgoztak, soha nem vették figyelembe a valóságos társadalmi összefüggéseket és soha nem vonatkoztatták az általuk képviselt eszméket azokra a nagy intellektuális áramlatokra, amelyekből eredetileg származnak. Ha Wittgenstein második filozófiájának eredményeit ezek valóságos történeti dimenziójára visszavezetni és ezzel konstruktív módon felhasználni kívánjuk, úgy ténylegesen nem elegendő — és ez a döntő mozzanat — Wittgenstein *saját* szellemi fejlődését és személyes viszonyát az őt körülvevő miliőhöz rekonstruálni. Arról is szó van, hogy az európai kultúra szövedékében felfedezzük az első hatékony megfogalmazásait azoknak a szempontoknak, tanoknak és módszereknek, amelyek később azután az övéi voltak — éspedig *függetlenül* attól a tényleges befolyástól, mely őt *mint individuumot* érte. Ami az előbbi vizsgálati irányt illeti, azt tanítványai csak időnként követik, azzal, hogy tudósításokat adnak, melyeket mindazonáltal soha nem mélyítenek el (egy szép napon Ramsey ezt mondta Wittgensteinnak: „Tudod mit? A logika normatív tudomány!"), és hogy az utóbbi lehetséges, még álmukban sem jut eszükbe. Nem mondom, hogy odáig mennek, mint némely amerikai, aki azt, hogy Fidel Castro az Egyesült Államok „barátjából" annak „ellenségévé" vált, „rossz emberek befolyásával" „magyarázza", vagy a négerprobléma eredetét „Eleanor Roosevelt bizonyos beszédeiben" leli meg. De, Locke tradíciójában, valószínűleg még mindig túlbecsülik a pszichikailag tudatosnak szerepét a tudattalannal szemben, és az individuum mint a cselekvés központja helyzetét. Azonban még egy olyan szerző esetében is, aki semmit sem tudott az övéit megelőző régebbi megfogalmazásokról, azok a régebbi megfogalmazások — amennyiben hatékonyak voltak — további kutatásokra ösztönöztek, más megfogalmazásokkal kapcsolatba kerülve kibővültek, és kritikába ütköztek. Mindez anyagot szolgáltat ahhoz, hogy elhelyezzük és megvizsgáljuk a szerző kijelentéseit, ahol is azzal kell kezdenünk, hogy felhívjuk a figyelmet bizonyos fejlemények *hiányára*, amelyek pedig más, nagyon hasonló elképzeléseket kifejtő szerzőknél jelen van-

nak. Mindezzel semmiképpen sem steril és unalmas prioritásvitákra biztatunk — ilyen vitákról legfeljebb valamely közvetlen hatás esetében lehet szó —, amint pedig ezt oly sok angolszász filozófus ebben az összefüggésben gondolná.

Ha Wittgensteint ez ideig egyáltalán *használták* valamire, úgy csak a katolikusok. A *Tractatus* első olasz fordítója a jezsuita atya G. C. Colombo volt;[27] talán bizonyos szimpátiát érzett a könyv ontológiai eszközei és enyhén misztikus kifejlete iránt. Az viszont meglepő lehet, hogy a materialista *Vizsgálódások* angol fordítónője is gyakorló katolikus, és a meglepetés teljessé válik, ha felfedezzük, hogy nagyon sok más „wittgensteniánus", akiket nem kívánok felsorolni, akikre nem emlékszem vagy akiket nem ismerek (nyilván nem az a célom, hogy itt egy feketelistát tegyek közzé), ugyancsak az. Ez odáig megy, hogy az anglo-ausztrál A. N. Prior, midőn néhány évvel ezelőtt Amerika keleti részén meglátogatott egy egyetemet, igen *csodálkozott* azon, hogy az ottani Wittgenstein-szeminárium előadója nem katolikus volt; szerencsére kiderült azután, hogy az illető egy angol eredetű vallási szektához tartozik.[28]

Nyilván nem lehetett a katolikus vallású angol filozófusoknak kellemes vagy bátorító, hogy olyan gondolkodóval van dolguk, aki a lélek létezését oly makacsul tagadja és a tudat belsejét oly makacsul fordítja kifelé. Egy ideig azt a pletykát terjesztették, Olaszországban is, hogy Wittgenstein áttért a katolicizmusra. Von Wright és Malcolm azonban kategorikusan tagadják, hogy Wittgenstein valamely vallásban hitt volna; „valamely lénynek mint *a világ teremtőjének* fogalma abszolút érthetetlennek tűnt számára"; és amikor Smythies, sőt Anscombe is áttértek a katolicizmusra, megjegyezte: „Soha nem tudnám rávenni magam arra, hogy mindabban higgyek, amit ők hisznek".[29] Nem akarunk persze annak a szintjére alászállni, aki a bajnokot mindenképpen a saját csapatában akarja látni. Itt csak arról van szó, hogy megállapítsuk: az olyan ember személyes szituációját, aki egy vallásos hit követője és spiritualisztikus metafizikában hisz, és ugyanakkor a második Wittgenstein hívének vallja magát, és annak módszerét és gondolati technikáit gyakorolja, csak mint *intellektuális skizofréniát* lehet diagnosztizálni. Ezt a szituációt számtalan alkalommal megvitattam, csaknem minden Wittgenstein-követővel, akit valaha is ismertem, beleértve néhány közvetlen tanítványát: A diagnózis mindig ugyanaz volt (néha még katolikusokkal beszélgetve is, akik egy félmosollyal helyeseltek és azután vagy gyorsan témát változtattak, vagy pedig a „sok mindenről, amit nem tudunk" kezdtek beszélni). Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy valamely wittgensteiniánus áttérése a katolikus hitre, vagy valamilyen másik hitre, individuálpszichológiailag megmagyarázható azzal az ürességgel, mellyel szembenéz az, aki hitt valamilyen filozófiában — és azt most a mester elvette tőle. Mivel a halott filozófiát nem élesztheti újra föl, vallásos hitnek enged teret.

A katolikus Wittgenstein-használat egy érdekes aspektusa a következő: a *Vizsgálódások* és más posztumusz művek epigrammatikus felépítése (kivétel-

[27] Milano: 1954. A *Tractatus* fordítását és Bertrand Russell Bevezetését egy nagyon hosszú „kritikai bevezetés" előzi meg, a szöveg után pedig a fordító jegyzetei következnek, a katolikus M. Dummet tanulmánya „a *Tractatus* logikai hátteréről", valamint más anyagok.

[28] Ezt a szórakoztató epizódot Dale Riepe meséli el a *Philosophy and Ordinary Language* c. antológiáról (szerk. Charles E. Caton, Urbana, Ill.: 1963) írt recenziójában, mely a *Science and Society* XXIX. kötetében jelent meg, No. 3 (1965. nyári szám), 344—346. o., vö. 344. o.

[29] Malcolm, i. m., olasz kiad. 98—100. o.

nek látszik az az eddigelé kiadatlan 800 oldalas kézirat, amelyről von Wright azt mondja, hogy „fejezetekre van osztva, címekkel és alpontokkal, mint a hagyományos tudományos művek",[30] valamint a szerző stilisztikai különcségei a hivőnek kiskaput kínálnak, melyen keresztül elmenekülhet a saját eszméi és a Wittgenstein eszméi között adódó közvetlen ellentmondás elől. Ezen a módon úgy érzi, hogy egészen vagy részben, jó vagy rossz lelkiismerettel, de megmenekült a skizofréniától, amely ebből az ellentmondásból következne; és ha olyan személyről van szó, aki hivő lett, miután a filozófiát agyonverték benne, úgy még a gyilkossal szembeni tudattalan bosszú örömét is élvezheti. Amint azt az olvasó már bizonyára kitalálta, a kiskapu annak kijelentésében áll, hogy — Wittgensteinnál nincsenek mélyreható eszmék, hogy módszere kizárólag tapasztalati, hogy tárgya soha nem a valóság volt, hanem mindig és csakis a nyelv, melyet beszélünk, hogy „amit Wittgenstein valamely ponton mond, azt soha nem szabad összekapcsolnunk azzal, amit valamely más ponton mond" — mindez pedig azzal a büntetéssel jár, hogy elvész az üzenet, a módszer, a tan, művének fő érdeme. Ilyen módon Wittgenstein gondolkodását minden elevenségétől sikerült megfosztani, és végül is a mestert legszerényebb tanítványainak színvonalára süllyesztették le.

Hogy tudatosan-e avagy sem, tervszerűen-e avagy véletlenül, „rosszindulatúan"-e avagy szenvedőleg, Wittgenstein felvásárlása a katolikusok vagy legalábbis a hivők által — nemcsak az első, hanem a második Wittgensteiné is — számos következménnyel járt. A mű második részét az elsőhöz hasonlította és ezzel a nyilvánosság szemében a *Vizsgálódások* elméleti újdonságait a *Tractatus*hoz képest csökkentette. Súlyosabbá tette tanítványainak — és, általában, neve képviselőinek — hibáit és ezzel az úgynevezett mindennapi nyelv kényelmesen semmire sem kötelező kultuszát annak leginkább sekélyes, idiomatikus aspektusaiban mozdította elő. Végül is a legkülönbözőbb irányokhoz tartozó kutatókkal utáltatta meg Wittgensteint. Nemcsak olyanoknak tette, például, lehetővé, hogy Wittgensteinnal szemben ügyetlen ellenvetéseket tegyenek, akik az „*egyetlen* transzcendentális logika az *az értelem* kifejeződése" elméletet képviselik, éspedig abból a perspektívából (egy tetszőleges perspektívából azok közül, amelyek „értelmünk nyelvünk eszközei általi megbabonázásán" alapszanak, *Vizsgálódások*, 109.), melyet Wittgenstein maga oly finoman nevetségessé tett, hanem, például, a marxistákat is megakadályozta abban, hogy felismerjék: a filozófiával mint nyelvi patológiával szembeni kritikája meglehetősen jól beilleszthető volna az ideológiák egy általános kritikájába. Ezt a sokrétű eredményt nyilván elősegítette egyrészt az angolszászok előszeretete a különleges és a pedánsan-pontos iránt, egy olyan atmoszférában, melyet a történeti kutatás hiánya és kulturális szeparatizmus terhel, másrészt az akadémiai-elméleti filozófia visszamaradottsága és könnyelműsége a különböző európai országokban, hogy ne is beszéljünk azokról a dogmatikus merevségekről, amelyek, amint azt sajnos jól tudjuk, hosszú időn át még a marxistáknál is felléptek. Ajánlatos tehát Wittgenstein egy újfajta megközelítésén fáradoznunk, éspedig ama perspektíva keretein belül, amelyet manapság „neokapitalista eszközök marxista használatának" neveznek: Wittgenstein alapvető eszméit, csakúgy mint korlátait, nyíltan fel kell tárnunk, hogy ily módon jelentéssel ruházzuk ismét fel, ami ahhoz, amire gondolkodásának mélyén törekedett, bizonnyal közelebb lesz, mint az idiomatikus agyafúrtságokkal való

[30] Von Wright, i. m., olasz kiad. 23. o.

játszadozás és egyugyanazon argumentumok folytonos, kicsinyes ide-oda forgatása — mindaz, ami a hivatalosan „wittgensteiniánus" írások és előadások legtöbbjét még most is kitünteti.

Először is azt kell megkérdeznünk, úgy gondolom, hogy milyen jellegű volt az az „ösztönzés", amelyet Wittgenstein és életrajzírói a valamennyi közül legtartalmasabbnak és legfontosabbnak tekintenek, tudniillik a Piero Sraffától kapott ösztönzés. Már csak azért is ezt a kérdést kell föltennünk, mert Sraffa nemcsak kiváló szellemű ember, hanem közgazdász is — és, jellemző módon, olyan, aki Marx alapján tájékozódik.

4. NÉHÁNY HIPOTÉZIS SRAFFA BEFOLYÁSÁRÓL

Hogy Sraffa munkájának aktualitását és lényegét világossá tegyem, két szakembernek adom át a szót. Claudio Napoleoni éppen Sraffa „Áruk termelése áruk révén" (*The production of commodities by means of Commodities*, Cambridge 1960) c. könyvének ismertetésével zárja művét, az *A modern ökonómiai elméletek alapjait*, és „az első *kifejezetten* és tudatosan olyan kísérletnek" mondja, „amely a modern irányultság radikális elégtelenségéből kiindulva törekszik közgazdasági analízis kidolgozására" — ahol modern irányultságon azt a még ma is uralkodó irányultságot kell értenünk, mely Jevons-tól, Walrastól és Wickselltől John M. Keynes-ig és a mai neokapitalista teoretikusokig tart, és amelynek egységét abban láthatjuk, hogy elutasítja a mindazonáltal „klasszikusnak" nevezett, Smith, Ricardo és Marx által megteremtett közgazdaságtant; Napoleoni Sraffa munkáját úgy értékeli, mint „kifejezett visszatérést a klasszikus tradícióhoz — annak ricardói—marxi vonatkozásaiban", visszatérést azokhoz a profit-, bér-, és fogyasztás-kategóriákhoz, amelyek az utolsó száz év uralkodó kategóriáitól oly szubsztanciálisan különböznek. Annak ellenére, hogy Sraffa a maga elemzését a munkaérték-elméleten kívül végzi el, ami lehetővé teszi számára, hogy a klasszikus elmélet *formai* nehézségeit meghaladja, és annak ellenére, hogy még nem össztársadalmi nézőpontból vizsgálódik, hanem pusztán az „áruvilágról" és az „azzal összekapcsolt technológiáról" beszél, mégiscsak *az értéktöbblet* egyfajta elméletét dolgozza ki, mely Napoleoni szerint „szükségképpen oda vezet, hogy a kizsákmányolás tematikája — tehát a klasszikus tradíció alapvető tematikája — az ökonómia tartományában is ismét felelevenedjen". Ténylegesen „ahhoz, hogy ... a fogyasztás és termelés közötti viszonyt ... vizsgálat tárgyává tehessük, a *conditio humana* kérdését ismét fel kell vetnünk, ami viszont a kizsákmányolás, tehát az *elidegenedés* ábrázolását jelenti, és ennek jelentőségét a modern gazdasági társadalom szempontjából Marx látta meg először."[31]

Vincenzo Vitello leírása is, az *Il pensiero economico moderno*ban (Róma 1963), Sraffa ábrázolásával teljesedik ki, akinek törekvéseit Vitello is szembeállítja a „modern" elméletekkel. Miközben az utóbbiak „a termelés eredeti tényezőiből indulnak ki és a befejező fogyasztáshoz jutnak el, ahol is az elemzés csak ebben az egy irányban mozog" (tipikus ebben a vonatkozásban Walras modellje), a sraffa-i „áruk termelése áruk révén" „a társadalmi termelés kör alakú folyama-

[31] Claudio Napoleoni, *Il pensiero economico del '900*, Torino: 1963, 194., 198., 201. o. és az egész Sraffáról szóló rész.

tának ábrázolása, mely folyamatban az áruk, amelyek termékként lépnek föl, ugyanakkor termelési eszközként is szerepelnek termelésükben". Ha Sraffa nem is dolgoz ki munkaérték-elméletet, mégis ő eleveníti fel először az értéktöbblet ama fogalmát, amely a határhaszon-termelékenység elméletében oly tökéletesen elveszett.[32]

Sraffa azonban, akivel 1960 novemberében beszélgetést folytattam, meglehetősen kitérően válaszolt, amidőn látogatásom célját elmondtam neki. Hajlott arra, hogy a második Wittgenstein intellektuális kifejlődésére gyakorolt befolyását a lehető legszerényebbnek ítélje meg, és Wittgenstein köszönetnyilvánításait baráti kedvességnek és a kellemes, közös Cam-parti séták emlékének tudja be. Beszélgetésünk legvégén azután azt mondotta, hogy talán mégis többről lehetett szó, és jelezte, hogy egyszer esetleg maga fog erről írni. Nem tudom, hogy valaha is megtette-e.

Ha szem előtt tartjuk a *Tractatus* és a *Vizsgálódások* közötti jelzett különbségeket, és meggondoljuk, hogy Sraffa elméletének legfontosabb tételei már 1930 elején megfogalmazódtak, kísérletet tehetünk arra, hogy megadjuk azokat az alapvonalakat, amelyek mentén egy neoricardiánus és neomarxista közgazdász egy metafizikai abszolutizmustól színezett és misztikus megoldásokra hajlamos logikusra hatást gyakorolt (vagy hatást gyakorolhatott):

1. Az a szemlélet, amely mindenekelőtt a kontextust, az adott totalitás különböző alkotórészei közötti viszonyokat, a folyamatokat mint körforgást, nem pedig mint egyirányú egyenes mozgást veszi figyelembe. Jelen esetben ama valós körülményekre történő utalás, melyek közepette a dolgok — beleértve a nyelvet alkotó különleges „dolgokat" is — jelentést nyernek. A valóságos kontextuson kívül a dolgok ténylegesen semmit sem jelentenek, vagy pedig elhamarkodottan, eleve meghatározott sémákban asszimilálják őket és megfosztják őket komplexitásuktól. Így volt ez a *Tractatus*ban, ahol a kijelentés valamely tényállást a mindkettőjüket jellemző közös struktúra segítségével tükrözött vissza és ahol erről a struktúráról nem lehetett értelmesen szólni. Ma úgy tűnik számomra, hogy közeli rokonság áll fenn ezen tan és amaz állítás között, mely szerint minden árunak önmagában véve értéke van, melyet nem lehet semmi másra visszavezetni, vagy — ugyanígy — ezen tan és a profitnak mint a tőkében benne rejlő sajátosságnak magyarázata között. A *Vizsgálódások*ban ezzel szemben a mondat *belső* struktúrája éppen azáltal nyer megvilágítást, hogy ezt a mondatot összehasonlítják más mondatokkal: vagyis, egy a mondathoz képest *külsődleges* struktúra által, melyet legalább két mondat egymás közötti viszonyai alkotnak. És ha Wittgenstein azután megmutatja, hogy az egyes szavak jelentése abban áll, ahogyan az adott nyelvjátékban használjuk őket, úgy, analóg módon, belülről kifelé halad. Az áru marxi és a szó wittgensteini analízisének legalább egy közös vonása van: mindketten tagadják az olyan érték lehetőségét, amellyel a tárgy a meghatározott kontextusban való használatától függetlenül rendelkeznék.

2. Azoknak a valóságos és kontextusfüggő körülményeknek, amelyek közepette a szavak jelentést nyernek (szigorúan véve: amelyek közepette szavakká *lesznek*), további visszavezetése az emberek közösségi együttlétezésére, akik a jelentés *szereplői*. Nem pusztán biológiai, hanem nyilvános együttlétezésükre, melyhez képest az egyes szubjektumok privát tapasztalatai másodrangúnak bizonyulnak. Ahogyan a gazdasági érték szubjektív elmélete pszichológiai

[32] Vincenzo Vitello, *Il pensiero economico moderno*, Roma: 1963, vö. különösen 124. o.

atomizmuson, sőt, szinte egyfajta szolipszizmuson nyugszik, úgy ezen alapszik a jelentés szubjektív elmélete is, aminek ti. a *Tractatus* jelentéselmélete végső soron mutatkozik (5., 6. skk.).[33] Az áruk „nem mehetnek maguk a piacra", és a szavak éppoly kevéssé. Az árukban és a szavakban közös, hogy értéket a társult emberek ruháznak rájuk: *A privát nyelv, éppúgy mint a privát piac, fogalmi ellentmondás.* Ám éppen ezért létezhet mind az áruk, mind a hírek magántulajdona.

3. A másik oldalon áruk és szavak mint a rájuk ruházott értékek hordozói mutatkoznak, amennyiben „az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi[k] vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait" — így Marx ismert mondatai az áru fétisjellegéről (*A tőke*, I, 75.). Sraffa demisztifikáló befolyása alatt Wittgenstein talán észrevette, hogy ezek a mondatok a szavakra, mondatokra és hírekre is illenek.

4. Ama kutatási modellek példázata, amelyek a klasszikus ökonómiai gondolkodásra jellemzőek. Ezekhez a modellekhez absztrakció útján jutunk, a másodlagos jegyek elkülönülése útján, nem mindjárt a közös tulajdonságok összeállításával. Olyanfajta absztrakcióról van szó, amely a maga objektumát totalitásként *határozza meg*, nem pusztán leválaszt néhány részt az összetartozó egészről. És éppen ez, pontosan, az az irány, amelyet Wittgenstein munkája követ: Nemcsak minden olyan modellt elutasít, amely közös tulajdonságok általánosításából ered, hanem „nyelvjátékait" éppenséggel független totalitásokként konstruálja meg, és e totalitások meghatározását éppen az irrelevánsnak és másodlagosnak kiküszöbölése adja. Wittgenstein ily módon elkerüli azt a veszélyt, amely „az analógia fokozatos finomítása" (Maurice Dobb kifejezése) segítségül hívása mellett a közös tulajdonságok általánosításában áll, azt a veszélyt ti., hogy olyan tényezőket is figyelembe vegyen, amelyek a külön-külön megvizsgálandó problémák szempontjából már nem meghatározóak, és így mélység dolgában elveszítse azt, amit terjedelemben nyert.[34] Ha Wittgensteint olyan perspektívából ítéljük meg, amely nem sajátja, akkor talán azt a szemrehányást tehetjük neki, hogy kizárólag mikromodellekre szorítkozott (mint ahogy utódjainak azt vethetjük a szemére, hogy nem kapcsolódnak azokhoz az alapvető elképzelésekhez, amelyek ezeknek a modelleknek a felépítéséhez vezettek). Mégis, Wittgenstein polemikus céljai éppen azok voltak, amelyekre utaltunk, és a nyelv eddig még nem találta meg a maga Ricardóját, Marxáról nem is beszélve (és talán még Adam Smithét sem).

Eltekintve ezektől az úgyszólván csak fokozati különbségektől, Wittgenstein és Sraffa között figyelemre méltó hasonlóság áll fenn annak az eljárásnak a tekintetében, ahogyan könyvüket elkezdik, tehát ama módozat tekintetében, aho-

[33] A számos írás közül, amely Wittgensteinnak a *Tractatus*ban megnyilvánuló nyelvi szolipszizmusával foglalkozik, l. pl. Jaakko Hintikka, „On Wittgenstein's 'Solipsism'", a *Mind*-ban, LXVII, No. 265 (1958. január), 88—91. o.; David Keyt, „Wittgenstein's Notion of an Object", a *The Philosophical Quarterly*-ban, XII, No. 50 (1963. január), 3—15. o., 7. § [mindkét cikk megtalálható az *Essays on Wittgenstein's Tractatus* c. kötetben is, jelzett hely (l. 12-es jegyzet)].

[34] Maurice H. Dobb *Political Economy and Capitalism* (Cambridge: 1937) c. könyvének ötödik, a közgazdasági elmélet modern tendenciáival foglalkozó fejezetében megvilágító erejű fejtegetések találhatók a modellek konstrukcióját és használatát illetően. A harmincas évektől kezdve Dobb is a Trinity College *fellow*-ja volt. Vö. még az „Az absztrakció haszna" c. fejezettel Paul M. Sweezy könyve, a *Theorie der kapitalistischen Entwicklung* elején (Frankfurt/M.: 1970 — a könyv 1942-ben íródott).

gyan kutatásukat felépítik. Az „áruk termelése áruk által" egymásra következő modellek sorozatából épül fel. Először egy zárt termelési folyamattal van dolgunk, amelyben ugyanazon javak mind termelési eszközökként, mind termékekként jelen vannak, és minden termék mennyisége a termelési eszközként felhasznált mennyiségének felel meg. Azután olyan gazdasági folyamat modellje következik, amelyben már az értéktöbblet is szerepet játszik; a termékek továbbra is ugyanazon javakból állnak, mint a termelési eszközök összessége, de az alkalmazott technológia lehetővé teszi, hogy a termelt javak *mennyisége* ugyanolyan nagy vagy *nagyobb* legyen, mint a termelési eszközökként felhasznált javak mennyisége. És így tovább. Értekezésének elején Sraffa a következőképpen ír:

Tekintsünk egy rendkívül egyszerű társadalmat, amely éppen csak az önfenntartáshoz elegendő termékeket állítja elő. Az árukat egymástól elkülönült iparágak termelik, és cseréjük az aratás utáni vásáron zajlik le.

Tételezzük fel először, hogy csak kétféle árut termelnek, búzát és vasat. Mindkettőt részben a dolgozók fenntartására fordítják, a maradék pedig a termelési eszköz lesz — a búza vetőmag, míg a vas szerszámok formájában.[35]

Ezután tér át Sraffa a második modellre, és csak a továbbiakban kerít sort arra, hogy megkülönböztesse a munkát a többi termelési eszköztől, amiáltal azután a bért is meg tudja különböztetni az egyéb áraktól.

A *Vizsgálódások* első lapjain Wittgenstein, nyomban miután Ágoston nyelvelméletét bemutatta és mint a doktrinér egyszerűsítés jó példáját megbírálta, a következőket írja:

Képzeljünk el egy nyelvet, amelyre áll az Ágoston által adott leírás: Ez a nyelv szolgáljon arra, hogy A, aki épít, segédjével, B-vel megértesse magát. A építőkövekből építkezik; ezek kockák, oszlopok, lapok és gerendák. B-nek az a dolga, hogy az építőköveket adogassa, éspedig abban a sorrendben, amelyben A-nak szüksége van azokra. Ehhez nyelvet használnak, mely a „kocka", „oszlop", „lap", „gerenda" szavakból áll. A ezeket a szavakat kiáltja; — B hozza a megfelelő követ, úgy, ahogy megtanulta. — Ezt úgy fogd föl, mint *teljes primitív nyelvet.* (2., kiemelés nem az eredetiben.) . . . Eloszlatja a ködöt, ha a nyelv jelenségeit alkalmazásának primitív fajtáin tanulmányozzuk, olyan fajtáin, amelyekben a szavak célja és működése világosan áttekinthető (5.).

És valamivel később ezt írja:

Tekintsük a (2) nyelv egy kibővítését. A „kocka", „oszlop" stb. szavakon kívül tartalmazzon egy olyan szósort, amelyet úgy kell alkalmazni, ahogyan a kereskedő (1)-ben a számszavakat alkalmazza [(1)-ben Wittgenstein a nyelvhasználat következő példáját mutatta be: Valakit bevásárolni küldenek, egy cédulával, amelyen az „öt piros alma" jelek állnak; és Wittgenstein leírja, hogy hogyan fog viselkedni a kereskedő a cédula láttán: viselkedése nem felel meg az Ágoston elmélete által sugallt viselkedésnek] . . .; továbbá két szót, mondjuk az „oda" és „ide" szavakat (ez körülbelül már jelzi céljukat), amelyeket rámutató kézmozdulattal kapcsolatban lehet használni; végül néhány színmintát. A ilyenfajta parancsot ad: „d-lap-oda". Eközben segédje előtt egy színmintát mutat fel, és az „oda" szó elhangzásakor az építkezési terület valamely pontjára mutat . . . (8.)

Nem akarom ezeket az analógiákat tovább finomítani. További összefüggésekről Wittgenstein és a marxista gondolkodás között tanulmányom befejező részében ejtek majd szót. Helyénvalónak érzem azonban, ha ezen a ponton

[35] Piero Sraffa, *Áruk termelése áruk révén. Előjáték a közgazdasági elmélet bírálatához.* Budapest: 1975. 19. o. — Eredetileg: Cambridge: 1960.

hangot adok annak a kívánságomnak, hogy Piero Sraffa, akivel kapcsolatban Lord Keynes sok évvel ezelőtt a Robert Malthusról írt esszéjében azt írta: „semmi sem marad rejtve előtte"[36] — hogy Sraffa előbb vagy utóbb árulja el, vajon az itt pusztán *lehetséges*nek mutatott „befolyásolási irányok" mentén valóban lejátszódott-e valamilyen véleménycsere.

5. EGY KÍSÉRLET AZ 1961-ES ÉVBŐL

Tudomásom szerint az egyetlen kísérletet a Wittgenstein-iskola néhány módszerének, mindenekelőtt a nyelvjátékok és a fogalomcsaládok módszerének a nem-idealista „kontinentáleurópai historizmus törzsébe" való átplántálására, tehát a historizmus szellemében való felülvizsgálatára és alkalmazására, 1961-ben megjelent könyvem, a *Significato, communicazione e parlare comune* tartalmazza.[37]

Akkoriban azt a célt tűztem magam elé, hogy ama általános feltételek némelyikét, amelyek a jelentést és a kommunikációt lehetővé teszik, olyan vizsgálat segítségével elemezzem, mely inkább az alapokat, mint a tényeket érinti, és inkább metodológiai, mint deskriptív; úgy gondoltam, hogy ezzel kizárom mind a jelszerű viselkedés biopszichológiai vagy szociológiai tudományának irányában támasztott igényeket, mind pedig az analitikus-történeti munkálkodással való konkurrenciát, amelyet a nyelvtudósok a különböző nyelvek tényeivel kapcsolatban végeznek. A mondott feltételeket abban a módban találtam meg, ahogyan, mint beszélők, közös örökségünket használjuk. Így alakult ki a *közösségi beszéd (parlare comune)* fogalma, mely világosan különbözik a mindennapi vagy „köznapi" nyelv fogalmától, és Saussure individuális *parole*-jának fogalmától: A közösségi beszéddel kapcsolatban, a valóságos kommunikációs folyamatokban, ki lehetett dolgozni a „nyelv mint jelentéshordozó metodológiáját". Jóllehet a közösségi beszéd, mint minden más emberi tevékenység, történeti-társadalmi feltételeknek alávetett, mégis úgy látszott, hogy annyiban áll fenn, amennyiben általában a nyelv *(langage)* „konstruktív konstansait" őrzi magában (ámbár annak idején túl keveset mondottam ezeknek a „konstansok"-nak a keletkezéséről, mindenekelőtt a szükségletekhez való viszonyuk vonatkozásában). Maga a nyelvi kontextusok különbözősége mindenesetre azért nyert értelmet, és vált beláthatóvá, mert ez a különbség hozzámérhető valamihez, ami viszont (viszonylag) állandó bennük. A beszédben egymással összefonódó és egymást támogató konstans és nem-konstans, azaz „folyékony" elemek kutatását dialektikusan végeztem, miáltal a strukturális és egyben történeti megközelítés együttes megléte világossá vált. Ezzel két wittgensteini fogalom hasznossága lett nyilvánvaló: (I) a nyelvre-és-gondolkodásra vonatkoztatott *használat* Peirce, Bradley és a baloldali hegeliánusok által a munka fogalma közelebbi meghatározásaként anticipált fogalmának hasznossága, valamint (II) a *nyelvjáték* fogalmának hasznossága, amely egyébként a saussure-i általá-

[36] John M. Keynes, „Robert Malthus", az *Essays in Biography*-ban (New York: 1963 — az 1951-es kiadás utánnyomása), 81—124. o., vö. 115. o.: „Mr. Piero Sraffa, from whom nothing is hid".

[37] A könyv Paduában jelent meg, a Marsilióéknál (ez volt a fiatal paduai kiadók első munkája, melyet csakhamar jelentős publikációs sorozatok követtek).

nos nyelvészetben is megvan. A „játék"-ot mint olyan modellt fogtam fel, melynek segítségével a közösségi beszéd működése, némely konstitúciós összefüggésében, kézenfekvő módon vizsgálható (ti. mint azon minimális feltételek mesterséges rekonstrukcióját, amelyek mellett a beszéd ezen összefüggések egyikében fennáll).

A közösségi beszéden belül a jelentéshordozó feltételek azonosításának képességét korántsem velünk született vagy a mindennapi tapasztalattal megszerezhető képességnek ábrázoltam: Ez a képesség, mint a fogalmak kezelésének képessége — ahogyan Engels fogalmazott — szintén „valóságos gondolkodást és a tapasztalás hosszú történetét" igényli. Ezen feltételek kutatása, szándékom szerint, valami egészen mást jelentett, mint az úgynevezett mindennapi nyelv kultuszát vagy más filologizáló vagy matematizáló agyafúrtságokat, amelyek az angolszász világban sok helyütt már elfojtották a problémák fölötti tűnődés és a dolgok mélyére hatolás képességét és kívánságát, és amelyek — elvágva a tradícióhoz fűződő kötelékeket — a kutatást egyetlen nemzeti nyelv vagy mesterséges nyelvséma vizsgálatára redukálták. Bár vizsgálódásaimat az olasz nyelv*ben* végeztem, úgy gondoltam, számos más nyelvre is alkalmazhatók (erre néhány konkrét példát is adtam): olyan nyelvi- és gondolkodás-helyzetekre irányultak, melyekről feltételezhető, hogy a nyelvhasználat alapját képezik.

Ahhoz, hogy biztos legyek abban, hogy a beszéd és kommunikáció egy-egy aspektusának interpretációjakor nem maradt figyelmen kívül valamely lényeges mozzanat, a jelentéshordozó dimenziók felkutatását elengedhetetlenül kellett minden síkon és valamennyi irányban folytatni. A jelentés előfordulására és eloszlására vonatkozó mindenfajta doktrinér előítélettől meg kellett szabadulnom. A legkisebb nyelvi egység szintjétől a legátfogóbb nyelvi organizációig nem lehetett semmi, aminek ne *kellett* volna valamilyen jelentés létrehozásában részt vennie. Bármilyen terjedelmű legyen is valamely nyelvi darab, behatárolva és egészként szemlélve jelentéstadóan hathat, gondoltam, valamennyi alkotórészére, és maga is ki van téve ezek hatásának, mint ahogy az alkotóelemek egymásra is hathatnak. Így hamarosan széjjeltöredezett nem is egy megkülönböztető sablon azok közül, amelyeket nyelvi érdeklődésű logikusok és filozófusok általában felhasználnak. Ezen túlmenően még azt a tényt is, hogy egy adott mondatot egyáltalán használunk, jelentéshordozó elemnek ismertem fel, mely hozzáadódott mindazokhoz a jelentésekhez, amelyekkel ez a mondat már rendelkezett. Bizonyos esetekben már annak a körülménynek, hogy beszédre nyitjuk szánkat (ahelyett, hogy csöndben maradnánk), saját jelentést tulajdonítottam. És a legmélyebb doktrinér előítélet, amelytől meg kellett szabadulnom, végső soron a jelentésnek a kommunikálástól való elválasztása volt; csak ezt követően vált lehetővé, hogy a vizsgálódást arra összpontosítsam, ami a többé vagy kevésbé összetett kommunikáció modellként használt valóságos esetein belül végbemegy.

Könyvemnek legalább két alapvető hibája volt: Egyrészt még mindig hivatkozott egyfajta „szellemi munkára", mely titokzatosságából is őrzött valamit, amennyiben ti. feltételeztem róla, hogy különválasztható, jóllehet egymással összefüggő egységekre bontható, és ilyen egységekben tanulmányozható. Erről a munkáról még azt lehetett gondolni, hogy önállóan, egy sajátlagos birodalomban, valamint nyelvi és viselkedésbeli burkától függetlenül bontakozik ki: Elfeledkeztem arról, hogy — amint Marx és Engels írják a *Német ideológiá*ban, „a ‚szellemre' eleve ránehezedik az az átok, hogy ‚meg van terhelve' anyaggal, amely itt megmozgatott légrétegek, hangok, egyszóval a nyelv formájában

lép fel".[38] Ez nyilván idealisztikus, sőt gentile-i örökség volt, amelyet tíz évvel korábban Silvio Ceccato „operatív technikájával" vettem át, és amelytől sohasem szabadultam meg teljesen. Másodszor analízis és történelem egybeötvözését pusztán az analízis és a történelem segítségével próbáltam elérni, amennyiben ti. az előbbit mint tökéletesen történetietlent tagadtam, az utóbbit viszont úgy tekintettem, mint ami képtelen valamit is „időtlen" struktúrákban megragadni, ill. elemezni. Így azonban éppen a mindkettőre vonatkozó tagadás aktusában újra csak megerősítést nyert a történelemnélküli-analízis és az analízis-nélküli-történelem jellegzetessége. Jóllehet mindkét tagadás helyénvaló volt, a szintetikus rekonstrukciót nem vezettem végig. Hogy a kettő között könnyebb legyen a közvetítés, egyrészt figyelembe kellett volna vennem az ún. „nyelvi relativitás" problémáját, vagyis azt a kérdést, hogy a nyelvek megváltozását mennyiben kíséri a gondolkodás megváltozása — ami bizonyos, a wittgensteini iskola analízisében már meglevő kérdésfeltevések kibővítését és gazdagítását jelenti, és ugyanakkor aláássa annak alapjait —, másrészt pedig gondolnom kellett volna a klasszikus ökonómiai elmélet példájára, mint olyan példára, amely egyszerre és definíció szerint logikai és történeti eszköz. Ezek az új eszközök mármost azt is megengedik, hogy a „szellemi"-t mint folyamatban levő *társadalmi munkát* vagy múltbeli társadalmi munka eredményeinek használatát értelmezzük. Így az általában vett nyelv (a beszéd és a kommunikáció) olyan vizsgálati módját alkothatjuk meg, mely véleményem szerint spontánul és teljes egészében az úgynevezett történelmi materializmus főáramlatához kapcsolódik.

6. A MÁSODIK WITTGENSTEIN MARXISTA HASZNÁLATA

A praxis filozófiájának szemszögéből a *Tractatus* Wittgensteinja — ha eltekintünk a szimbolikus logika terén elért, itt nem tárgyalt technikai eredményeitől, és a filozófia gyakorlati jellegére vonatkozó metodológiai tételétől — csak arra lehet használható, hogy alaposan megbíráljuk, és elutasítsuk mint olyan gondolkodót, aki, éleselméjűsége és mélysége dacára, továbbra is „hamis". A második Wittgenstein filozófiája, ezzel szemben, komoly érdeklődésünkre tarthat számot.

Először is hangsúlyoznunk kell, hogy Wittgensteint igenis érhette marxista befolyás, akár közvetlenül is, bizonyos klasszikus szövegek által. Amennyiben később kiderülne, hogy ilyen befolyás egyáltalán nem, vagy csak nem-tudatosan állt fenn, úgy akkor is, minden esetben, a fellelhető hasonlóságokra ugyanúgy rá kell mutatnunk, mint más helyeken a nagyon hasonló elképzelések különböző kibontakoztatására.

A privát nyelv elképzelését is éppen Marx és Engels vetette alá a *Német ideológiá*ban megsemmisítő kritikának. Elég, ha arra gondolunk, hogy milyen megvilágítást nyer a hegeli tudat-nyelv-gondolkodás triász a könyv elején levő, a történelemről és a tudat termeléséről szóló két fejezetben, mindenekelőtt az ismert, a fentebb idézett részlethez csatlakozó, passzusban: „A nyelv olyan régi, mint a tudat — a nyelv *maga* a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat, és a nyelv, miként a tudat, csak a más emberekkel való érintkezés szükségletéből, kénytelenségéből

[38] Marx és Engels, *A német ideológia*, MEM 3, 31. o.

keletkezik."[39] Ebben a rendkívüli műben még számos hely található, amelyet Wittgenstein lelkesedéssel olvasott volna (vagy *olvasott?* ismeretes, hogy a *Német ideológia* első *teljes* kiadása 1932-ben jelent meg Berlinben, éppen abban az időben, melyben Wittgenstein ama „radikális fordulata" lejátszódott, amelyről von Wright beszél; nehezen elképzelhető, hogy a marxisták Cambridgeben, sőt a Trinity College-ben ne vitatkoztak volna róla. Örömmel utalok ebben az összefüggésben arra, hogy Wittgenstein akkoriban azt tervezte, letelepszik a Szovjetunióban, és meg is látogatta ezt az országot; terve mindazonáltal nem vált valóra, „többek között az Oroszországban 1935 táján szigorúbbá váló életfeltételek okán", mint erről a kimeríthetetlen von Wright tudósít). Arra a helyre gondolok például, ahol szó esik arról, hogy a filozófiai *frázis* mint „valóságos kérdés" jelenhet meg, és szó esik a szemléletről, mely „a fennálló világ önállósított gondolati kifejezését e fennálló világ alapzatának nézi"; azután arra a helyre, mely szerint a polgári nyelvhasználatban a „propriété Eigentum és Eigenschaft [tulajdon és tulajdonság], property Eigentum és Eigentümlichkeit [tulajdon és sajátosság], ‚eigen' [‚tulajdon'; ‚saját'] merkantil értelemben és egyéni értelemben . . ., amely szavakat egyaránt használják kommerciális viszonyokra és az egyéneknek mint olyanoknak tulajdonságaira és vonatkozásaira".[40] Még inkább gondolok azonban az „A Teológus János Jelenésekről, vagy ‚az új bölcsesség logikája' ", valamint az „Apologetikus Kommentár" feliratú fejezetekre. Az előbbi fejezet ama eljárás kritikáját tartalmazza, amelyet a szerzők *appozíció*nak és *szinonimiká*nak neveznek. Az appozíció abban áll, hogy különböző nyelvi alkalmazásokat, kifejezéseket kölcsönösen egymáshoz asszimilálunk ama trükk által, hogy középtagokat illesztünk közéjük, és ezeket azután ismét elhagyjuk, — ami „a gondolatcsempészésnek fölötte ajánlatos módja". A szinonimika a következő eljárást jelenti: Ha két szó etimológiailag összefügg vagy csak hasonló csengésű . . . egyetemesen felelőssé teszi[k] őket egymásért, vagy ha egy szónak különböző jelentései vannak, ezt a szót szükséglet szerint hol az egyik, hol a másik jelentésében használják ! Ez a „technika" feltalálói számára többek között arra szolgál, hogy

empirikus viszonyokat spekulatív viszonyokká változtasson át azáltal, hogy egy szót, amely mind a gyakorlatban, mind a spekulációban előfordul, spekulatív jelentésében alkalmaz, e spekulatív jelentésről néhány frázist gyárt és azután úgy tesz, mintha ezzel . . . a valóságos viszonyokat is kritizálta volna . . .[41]

A másik jelzett fejezetből csak két passzust idézek:

A filozófusok számára a legnehezebb feladatok egyike leszállni a gondolat világából a valóságos világba. A gondolat közvetlen valósága a *nyelv*.

A filozófusoknak amint önállósították a gondolkodást, a nyelvet is saját birodalommá kellett önállósítaniok. Ez a titka a filozófiai nyelvnek, amelyben a gondolatoknak mint szavaknak saját tartalmuk van. A gondolatok világából a valóságos világba való leszállás problémája átváltozik a nyelvből az életbe való leszállás problémájává. . . . A filozófusoknak csak fel kellene oldaniok a maguk nyelvét a közönséges nyelvben, amelyből elvonatkoztatták, hogy felismerjék benne a valóságos világ kiforgatott nyelvét és belássák, hogy sem a gondolatok, sem a nyelv nem alkotnak önmagukban saját birodalmat; hogy csak a valóságos élet *nyilvánulásai*.[42]

[39] Uo., 29—49. o., vö. különösen 31. sk. o., 41., 47. sk. o.
[40] Uo., 84. sk. o. és 215. o.
[41] Uo., 260. és 262. o.
[42] Uo., 441. o.

Ehhez vegyük még hozzá az „Én" fogalmának a kritikáját és annak a logikai trükknek a kritikáját, amely a „Nem az Én gazdagságom"-ból az „Az Én nem-gazdagságom"-ra való átmenetből áll, mindazokkal a metafizikai konzekvenciákkal, amelyek ebből levezethetők (uo., 264. sk.), hogy ne is említsük azt a kritikát, melyet a szerzők a „Név" keresése fölött gyakorolnak, ama „Név" keresése fölött, melynek „csodatévő tulajdonságai" a nyelvet és a gondolkodást ismét összekapcsolnák a valóságos élettel (uo., 442.).

Ezek a helyek és számtalan más hely Marxnál és/vagy Engelsnél roppant meglepetést jelenthetnek egy olyan valaki számára, aki *azután* találja meg őket, hogy tanulmányozta Wittgensteint — és általánosabban a modern nyelvanalitikai áramlatokat, ahogyan azok legjobb képviselőiknél megjelennek. A *Filozófiai vizsgálódások*ban némely olyan elképzelés található, amely még verbális kifejezésében is a *Német ideológia* egyes elképzeléseire emlékeztet. Néhány helyen az embernek szinte az az érzése támad, hogy Wittgenstein Marx és Engels attitűdjét a spekulatív filozófiai tradícióval, annak logikai trükkjeivel, terminológiai sikkasztásaival és a „gyakorlati" nyelvhasználattól elszakadó szóhasználatával szemben — egyszerűen egy intellektuálisan más bolygóra plántálta át.

Ez a marxizmussal való összefüggés persze korántsem az egyetlen, amelyet meg lehet vizsgálni. Ha felmutatunk más áramlatokkal való kapcsolatokat is, megérthetjük azokat a változásokat, amelyeket a marxista elképzelések Wittgensteinnál elszenvedtek: abban az értelemben, hogy ha mintegy visszafelé járjuk be ugyanazt az utat, végül is marxistává visszaváltoztatott wittgensteini gondolatokkal állunk szemben. Itt arra kell szorítkoznom, hogy Wilhelm Dilthey definíciójára emlékeztessek, mely szerint a jelentés a részek viszonya valamely egészhez az *életben*, kezdve a legegyszerűbb résszel, amely jelentést hordoz, ti. a mondat megértésével.[43] Dilthey egész értekezése az „élet kategóriáiról" messzemenően pre-wittgensteiniánus vonásokat mutat, ami semmi mást nem jelent, mint azt, hogy Wittgenstein szövegei sok helyütt diltheyi vonásokat mutatnak. „A kifejezésnek csak az élet áramában van jelentése" — Wittgenstein ezen aforizmája Malcolm szerint „különösen figyelemreméltó, mert filozófiájának nagy részét összefoglalja".[44]

[43] Wilhelm Dilthey, *Plan der Fortsetzung zum Aufbau der geschichtlichen Welt*, a *Gesammelte Schriften* VII. kötetében *(Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften)*. Lipcse és Berlin: 1927. Vö. az egész harmadik fejezettel („Die Kategorien des Lebens"), különösen a jelentésre vonatkozó részlettel. — Ez az a hely, ahol egy további, különös konvergenciára utalhatunk. Max Müller összehasonlító mítoszkutató iskolája szerint (Müller 1868-tól 1875-ig Oxfordban volt professzor, az évszázad végéig angol nyelven publikált) a nyelvek összehasonlítása alkalmazható a mítoszoknak mint a természeti jelenségeket megszemélyesítő népi fantázia spontán kifejezési formáinak kutatásában. A jelzett megszemélyesítés során az történik, hogy a természeti jelenségekre alkalmazott *melléknevek* leválnak eredeti jelentésükről, és mint személyes istenségek nevei jelennek meg. Ebből az a meglepő következmény adódik, hogy Müller a mitológiát mint a *nyelv betegségét* fogja fel. Wittgensteinről pedig elmondhatjuk, hogy a Müllerével azonos környezetben a filozófiáról mint a nyelv betegségéről beszélt — amit megtehetett, miután a spekulatív filozófiát visszautasította, miután tehát bizonyos értelemben a filozófiát mitológiára redukálta (miközben persze ezen redukció során elveszett éppen az az átmenet a leírásról a cselekvésre, amellyel a klasszikus német filozófia marxista perspektívában kiteljesedik. Ebben a „veszteségben" újfajta konzervatív ideológia rejlik).

[44] Malcolm azt írja, hogy ezt az aforizmát a számára hozzáférhető Wittgensteinírásokban ugyan nem találta meg, Wittgenstein azonban biztosította őt arról, hogy valahol leírta azt. Vö. Malcolm, i. m. 126. sk. o. — Csaknem hasonló szövegezésű aforizmák egyébként gyakran előfordulnak a *Vizsgálódások*ban.

Nyilván sokkal részletesebben kellene beszélnünk Wittgenstein esetleges kapcsolódásairól a nyelvészethez és olyan filozófusokhoz, akik nálánál korábban kezdtek el a nyelv iránt érdeklődni. Lichtenberget már említettük, ti. azt a körülményt, hogy Wittgenstein jól ismerte. Ami Herdert és Humboldtot illeti, nem rendelkezünk támponttal. Ezzel szemben Gershon Weiler pontos összefüggéseket mutatott ki Wittgenstein és Fritz Mauthner között,[45] mely utóbbi *Beiträge zu einer Kritik der Sprache* (1901—1902, később többször újranyomták) című munkájában és a nyelvről írott különböző más műveiben éppen a nyelvkritikában látta a filozófia felszabadító és terápiás feladatát, és szembehelyezkedett az ideális nyelv gondolatával, amennyiben ehelyett a nyelvi sokrétűség tanulmányozására sarkallt. Wittgenstein, aki a *Tractatus*ban a maga nyelvkritikaként felfogott filozófiáját kifejezetten elhatárolta a Mauthnerétől (4.0031), később Mauthner irányában mozgott és bizonyos fokig annak álláspontját foglalta el. Ám Mauthner és más, a nyelv felé forduló filozófusokon kívül a nyelvtudományban is számos olyan fejlemény ment végbe a lezáruló XIX. század és a XX. század harmincas és negyvenes évei között, amelyek éppenséggel kínálkoznak arra, hogy a második Wittgenstein perspektívájából „szemléljük" őket, és amelyek maguk lényeges olyan elemeket tartalmaznak, melyek felől viszont Wittgensteint „szemlélhetjük".[46] Aki például a jelentésről mint használatról szóló tant, felszabadító ereje dacára, még mindig nem tartja kielégítőnek, haszonnal fogja ezt a tant az ún. „analitikus" tannal összehasonlítani, mely arra tesz kísérletet, hogy a jelentést konstitutív elemeire bontsa fel, — olyan tan ez, melyet a nyelvészek többsége még mindig elfogad. És lehetetlen nem észrevenni egy ugyanilyen családi hasonlóságot (olyan jellegűt, amelyet Wittgenstein annyira szívesen fedezett fel) Wittgenstein kontextus-tana és mondjuk aközött, amit már Ferdinand Saussure kifejtett a nyelvi értékről, a nyelvről mint rendszerről és a sakkjátékhoz hasonló modellek használatáról, és ugyanígy aközött is, amit az orosz formalisták a nyelv sokrétű alkalmazásának tanulmányozása terén értek el, végül Wittgenstein és a „szemantikai mezők" éppen 1930 táján elindított kutatása, Leo Weisberger, Jost Trier és mások munkája között, mely utóbbi kutatást a háború után pl. Ernst Leisi folytatta.

Vissza a marxizmushoz. Itt az ideje, hogy a wittgensteini gondolkodás elméleti behatárolásának irányába mutató, az előző oldalakon itt-ott elszórt megjegyzéseket valamelyest explicitebb formára hozzuk, és végül megfogalmazzuk, hogy véleményünk szerint miben áll Wittgenstein tulajdonképpeni teljesítménye. A negatív meghatározást négy pontban szeretném összefoglalni, — egy kritikai „egész" négy részeként, mely egészt pusztán a kényelmesebb ábrázolás okán adom részekre bontva elő.

Első pont. Wittgenstein birtokában van a „nyilvánosnak", anélkül, hogy egyszersmind a „társadalminak" is birtokában volna. Nyelvjátékai két vagy több ember között bontakoznak ki. Joggal bírálja azt a mítoszt, hogy ezek egyetlen személyen „belül" kibontakozhatnának: A nyelvnek nyilvánosnak kell lennie,

[45] Gershon Weiler, „On Fritz Mauthner's Critique of Language", a *Mind*-ban, LXVII, No. 265 (1958. január), 80—87. o.

[46] Az utóbbi években az Egyesült Államokban a filozófusok körében bizonyos érdeklődés figyelhető meg a nyelvészet iránt; ti. a pl. Zellig Harris által képviselt formális nyelvészet vagy Noam Chomsky generatív grammatikája iránt (l. Rulon Wells és William P. Alston referátumait, amelyek a *The Journal of Philosophy* LIX. kötetében jelentek meg, No. 23, 1962, 697—708. és 709—720. o.).

azaz interszubjektíve ellenőrizhetőnek; „*külső* szabályokat" igényel, amelyeket még akkor is alkalmazni kell, ha „magunkban beszélünk". Ez a *nyilvános kibontakozás* azonban nem mutatja meg, Wittgensteinnál, *társadalmi lényegét.* Wittgenstein álláspontja az áru egy olyan kutató pozíciójának felel meg, aki mindig csak arra szorítkozik, hogy a cserekereskedelem különböző formáit leírja, jóllehet hallgatólagosan talán feltételezi, hogy a cserekereskedelem ugyanilyen formái két vagy több emberből álló más csoportokban is megismételhetőek. Tudjuk, hogy ezek a személyek tényleg léteznek, sőt, hangsúlyozzuk, hogy létezniök *kell;* ám Wittgenstein kész egyedekként tekinti őket, és azt vizsgálja, hogy mi történik, ha mint ilyenek beszélni *kezdenek* egymással. Még akkor is, amikor azt írja le, hogy milyen módon tanulunk meg gyermekkorunkban beszélni (a *nursery*-nek, az óvodának mint elengedhetetlen nyelviskolának ama híres elképzelése, amely a wittgensteiniánusok körében olyan szenzációt jelent), a gyermekeket mint már tökéletesen individuumokká kiformálódott felnőttek gyermekeit mutatja be, mely felnőttek maradéktalanul bírt nyelvi technikáikat a gyermekeknek továbbítják. Röviden, úgy tűnik, hogy Wittgenstein soha nem jött arra a gondolatra (legalábbis döntő helyen nem), hogy az individuumok éppen azáltal lettek individuumok, hogy — egyebek mellett — *elkezdtek* egymással beszélni. Ahogyan Marx írja a *Grundrissé*-ben (egy Wittgenstein „utáni" szövegben, hiszen az a munka először az ötvenes években vált szélesebb körben hozzáférhetővé):

Az egyes emberre vonatkozólag pl. világos, hogy ő maga csak mint egy emberi közösség természetes tagja viszonyul a nyelvhez mint *sajátjához.* A nyelv mint az egyes ember terméke — képtelenség. De ugyanígy az a tulajdon is.

A nyelv maga ugyanúgy terméke egy közösségnek, mint ahogy más tekintetben ő maga a közösség létezése és magától értetődő létezése.[47]

Második pont. A nyelvhasználat fogalma valami már megtermeltre és ennél fogva létezőre vonatkozik; ha pl. egy adott szót használunk, úgy ez a használat a szó jelentése. A gyerek is, amely a nyelv tanulásakor egy szót az első alkalommal használ, ehhez a szóhoz mint olyasmihez viszonyul, ami már őelőtte létrejött (és ami következésképpen arra kényszeríti, hogy „a világ egy darabját" meghatározott módon „lássa"). Hogyan termelték azonban eredetileg ezt a szót? Aki ezt a kérdést nem válaszolja meg, arra hasonlít, aki nem teszi fel magának a kérdést, hogy pl. a kést hogyan termelték. És aki a szó jelentését használatával azonosítja, arra hasonlít, aki a kés használatát (vagyis a jelentését) nem csak anélkül magyarázza meg, hogy a szánalomra méltó késes-köszörűst figyelemre méltatná, de anélkül is, hogy ama valóságos társadalmi folyamattal törődne, amely a hús szétszaggatásától a szétszeletelésig vezetett. Más szavakkal: összefoglalóan azt mondanám, hogy Wittgenstein nem rendelkezik a munkaérték fogalmával sem, azaz valamely tárgy, itt a nyelvi tárgy mint meghatározott nyelvi munka eredménye fogalmával. Wittgenstein a nyelvi tárgyból indul ki, nem megy azonban vissza a nyelvi tárgy mögé. Azokat az eszközöket, amelyeket a kommunikációban használunk, eleve adottaknak, „természetadta" eszközöknek tekinti: ezek egyfajta gazdagság, amellyel szabadon rendelkezünk. Álláspontja nem más, mint a nyelvre alkalmazott fiziokrata álláspont (a nyelvhasználatra vonatkozó tanulmánysorozatában Gilbert

[47] Marx, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.* MEM 46/I. 369. o. — Vö. néhány oldallal korábban: „Egy elszigetelt egyénnek ugyanúgy nem lehetne földtulajdona, mint ahogy nem tudna beszélni." (365. o.)

Ryle azután egy merkantilista fordulatot ad ennek a pozíciónak.[48] Mellékesen: Érdekes megállapítani, hogy Sraffa „áruk termelése áruk révén" koncepciójából is hiányzik a munkaértékelmélet.

Harmadik pont. Wittgenstein makacs utalásai a filozófiára mint betegségre, és a nyelv ama hiányosságaira, amelyek „szellemi görcsökhöz" és „zavarokhoz" vezetnek, ha a nyelv „szabadságon van" és „üresen jár", meglepő vonatkozást képeznének, ha nem illeszkednének abba a körülménybe, hogy Wittgenstein a nyilvánosságtól a társadalmihoz és a használattól a munkához nem jut el. A döntő pont a következő: Wittgenstein soha nem teszi fel magának a kérdést, hogy a nyelv vajon *miért* van szabadságon és üresjáratban, hogy *miben* áll a történeti-társadalmi eredete ama görcsöknek és zavaroknak. Szakadatlanul leleplezi a nyelvi síkon jelentkező filozófiai elidegenedés különböző aspektusait, és néhány lépést tesz annak meghatározása felé, amit tétovázás nélkül *nyelvi elidegenedés*nek neveznék. A megvizsgált és leleplezett jelenségektől azonban nem megy vissza azok okaiig, és tökéletesen figyelmen kívül hagyja az általános elidegenedéselméletet. Hiányzik nála a társadalom és a történelem ama elmélete, amelyre kutatását alapozhatná. (Kritikám ezen pontjának semmi köze sincs ahhoz az ósdi, XIX. századi szellemben fogant reakcióhoz, mely Wittgensteint persze a maga jellemző módján kritizálja, miközben a nyelv Wittgenstein által leleplezett patológikus természetén nyűgösködik és egy „specifikusan filozófiai nyelvjáték" létezését „követeli". Mind Wittgenstein, mind e sorok írója számára egy ilyen nyelvjáték elképzelése egyszerűen gicscses. Hogy a nyelv patológikus jellegének megvan a maga *tragikuma* is, az más kérdés, de nyilvánvaló, hogy ettől semmilyen „specifikusan filozófiai nyelvjáték" nem menthet meg bennünket.)

Negyedik pont. Mindennek következtében maga Wittgenstein filozófiája, amely a tradíció kritikájában olyannyira messze megy el, hogy mindama elméleti konstrukciókat elutasítva, melyek még erre vagy arra a tradicionális aspektusra emlékeztethetnének, végül is önnönmagát sterilizálja — a valóságtól részben elszakadt filozófia. Elkeseredett töredékessége, egyszerű menete és mindennapi nyelvezete ellenére még az akadémiai munkálkodás szisztematikus elválasztottságát tükrözi a kultúra más területeitől, a filozófia elválasztottságát más intellektuális munkától, a cambridge-i és oxfordi művelt társaság elválasztottságát a brit kultúra más köreitől — és nyilván a brit civilizációnak az egész világtól való elválasztottságát a két világháború között. Az a miliő, melyben Wittgenstein aprólékos fejtegetései még ismerősen csengenek, a valóságos problémákkal szemben közömbös szaktudósok miliője. Csak abban a nyelvjárásban, amelyet alapvetően bizonyos elvont-különleges könyvek olvasói és bizonyos tanintézmények tagjai beszélnek, van „szabadságon" a nyelv *Wittgenstein által vizsgált tipikus módon.* Mindig azt mondja: „mi azt mondjuk, hogy. . .", „mi hajlamosak vagyunk arra, hogy. . .", „mi nem vesszük figyelembe, hogy. . .", stb.; hogy senki sem hozta zavarba ama kérdéssel, vajon kire gondol ezzel a „mi"-vel, csupán azzal a szisztematikus elzárkózással, elszi-

[48] A tanulmányok, megjelenésük sorrendjében: „Systematically Misleading Expressions", a *Proceedings of the Aristotelian Society*-ban, XXX. (1931—32), 139—171. o.; „Categories", uo. XXXVIII (1937—38), 189—206. o.; „Ordinary Language", a *Philosophical Review*-ban, LXII, No. 2 (1953. április), 167—186. o.; „The Theory of Meaning", a *British Philosophy in the Mid-Century* c. kötetben, szerk. C. A. Mace, London: 1957; „Use and Meaning", a *Proceedings of the Aristotelian Society*-ban, XXXV. kieg. köt., 1961, 223—230. o.

geteltséggel magyarázható, amelyet Wittgenstein közönsége hallgatólagosan akceptált, és amely lehetővé tette számára, hogy a „mi"-t egy nem létező fiktív „minden ember"-rel azonosítsa. Az a természetesség, amellyel az angolok az *ő* nyelvüket (langue) hallgatják (és Wittgenstein végül is ezen a nyelven tanított és beszélt), és a nyelvi relativitás tudatának ezzel összefüggő hiánya, nyilván hozzájárultak ehhez a helyzethez.

Befejezésül most már nem nehéz kiemelni, hogy mi az a rendkívül pozitív, ami — marxista perspektívából nézve — Wittgensteinban rejlik. Álláspontja: egy nem-mechanikus materialista álláspont, mely mindigaz embert, mint jelentésadó és kommunikatív folyamatok szereplőjét, tartja szem előtt. E folyamatok vizsgálatára kvázi-formális modelleket konstruál, azaz alacsony formalizáltsági fokú modelleket, amelyek kielégítően konkrétak ahhoz, hogy a történést leírják és kielégítően absztraktak ahhoz, hogy az empirizmusnak ne dőljenek be. Ezek a modellek, összefüggésben egy olyan analitikus törekvéssel, melyet habozás nélkül „strukturálisnak" szeretnék nevezni, korrektívumot képeznek egy bizonyos historicista pánlogizmus ellenében, mely utóbbi következetes alkalmazása egyáltalában minden modell elutasításához vezetne, lévén a modell a történés sokrétűségéhez képest mindenképpen szegényes. Ily módon Wittgenstein az „állandó"-nak egy bizonyos nem-metafizikus újraértékelését jelenti, azaz annak újraértékelését, ami sokkal lassúbb ritmusban változik, mint minden egyéb, és ami minden egyébben mint időbeli távolságból felismerhető struktúra jelenik meg. Ezt a pozitív aspektust részben éppen arra a közvetítésre vezetném vissza, idealizmus és empirizmus között, melyből, mint jeleztem, a fiatal Russell kiindult. Ténylegesen a *Vizsgálódások*-ban előadott elemzések mind a klasszikus empirizmus, mind a klasszikus (vagy „neo-klasszikus") idealizmus szemszögéből egyszerűen elképzelhetetlenek.

Wittgenstein legjelentősebb teljesítménye azonban a nyelvi elidegenedés kritikája általában és a nyelvi-filozófiai elidegenedés különösen. Imént elsorolt, részben súlyos fenntartásaim nem akadályozhatnak meg bennünket abban, hogy lássuk: Wittgenstein, anélkül persze, hogy valaha is használta volna ezt a szót, és valószínűleg anélkül, hogy a problémára a maga általános érvényűségében gondolt volna, mégis az „elidegenedett" nyelv kritikáját teremtette meg, amennyiben egy rendkívül pontos és roppant terjedelmű művet alkotott néhány olyan központi mag körül, melyekben az elidegenedés keletkezik és *nyelvileg* megnyilvánul. A kidolgozás magas színvonalát és a szemantikai szigorúságot, amelyet Wittgenstein ezen — egymástól gyakran alig különböző és éppen ezért nehezen felismerhető — megnyilvánulások vizsgálatában elért, nem hangsúlyozhatjuk eléggé, mindazokkal szemben, akik az elnagyoltságot és felületességet részesítik előnyben, vagy annak többé-kevésbé öntudatlan áldozatává váltak. Annak számára, aki Wittgensteint jól megértette, immár nem lehetséges a filozófusok nagy szavai, logikai trükkjei vagy áltudományos konstrukciói által megtévesztetni magát, vagy akár a közösségi beszéd nehézségei által, amidőn az elakad és alkati hiányát és határait mutatja.

Wittgenstein zseniális és pótolhatatlan eszközöket szolgáltat a nyelvi elidegenedés fenomenológiájának kritikájához. Ha egyszer határait megállapítottuk — a „nyilvánosságban, amely nem hatol el a társadalmiig", a „használatban, amely nem hatol vissza a munkához", és az „elválasztásban, amely nyelv és történelem között létesült" —, úgy a filozófiáról mint tevékenységről szóló tanítását éppen a praxis filozófiájának kell elfogadnia és kibővítenie. A tevékenység akkor többé nem, vagy nem kizárólag, individuális tevékeny-

ségként jelenik majd meg, hanem közvetlenül társadalmi tevékenységként. A Wittgenstein által megtámadott zavarok és szellemi görcsök valójában szakadatlanul és az egész bolygón keletkezésben vannak, nem csupán némely kollégájának fejében: roppant jelentőségű társadalmi tényt képeznek, nem egyedi elferdülést. A történelemben, az intézményekben, a valóságos érdekekben gyökereznek, semmiképpen nem csupán egyes beszélők közelebbről nem leírt „kísértéseiben" vagy „hajlamaiban".

Ha valamivel mélyebbre tekintünk, mint az a történetírás szokásos osztóvonalai mentén lehetséges, úgy azt találjuk, hogy Karl Marx és Ludwig Wittgenstein bizonyos értelemben egymás kiegészítéseként lépnek fel, sőt, némely szempontból egymással megfelelésben. Az előbbi a nélkülözhetetlen elméleti keretet szolgáltatja, a második a nyelv kapcsán a különös kidolgozásokat adja. Ha döntő fontosságú, hogy a „szabadságon" levő nyelv *miért*-jét megtudjuk, úgy mindenki, aki ezt a nyelvet ismét munkára akarja fogni, ugyanilyen fontosnak fogja találni, hogy pontos tudással rendelkezzünk e szabadság *hogyan*-ját illetően.

Milánó, 1966 januárjában.

(*Fordította* Nyíri Kristóf)